

5 Conflict en media

H.J.G. Beunders

Dit hoofdstuk beoogt twee doelen te bereiken. Aangezien zowel het begrip conflict als het begrip media een waaier van betekenissen heeft, en de relatie tussen beide begrippen dus ook een grote variëteit kent, is het ene doel deze relatie in zijn volle breedte te belichten. Het andere doel is een schets te geven van de verschillende rollen die 'de media' hebben gespeeld bij het ontstaan, het verloop en het einde van conflicten. Aangezien er, zo is de kern van het betoog, nauwelijks een periode is aan te wijzen waarin de relatie tussen conflict en media lange tijd stabiel bleef, kan dit hoofdstuk niet anders dan een historische beschouwing zijn.

5.1 Inleiding

De periode waarin de twee grootmachten in de wereld, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, verwickeld waren in een mondiale strijd om macht en aanzien noemen we de Koude Oorlog. Hiroshima en Nagasaki hadden in augustus 1945 laten zien dat dit mondiale conflict door het bezit van kernwapens potentieel kon uitmonden in de ondergang van de hele mensheid. Door dat besef, en de afspraken die beide grootmachten uiteindelijk maakten, bleef die oorlog 'koud'. Men bevocht elkaar alleen fysiek 'by proxy', dat wil zeggen in de 'buitengewesten' in wat toen 'de Derde Wereld' heette. Die strijd daar riep in het Westen soms grote emoties op, zoals ten tijde van de Vietnamoorlog, met grote gevolgen voor politiek en media. Maar over het algemeen bleef het bij enkele momenten van doodsangst, zoals tijdens de Cubacrisis in 1962, toen Moskou kernwapens plaatste in Cuba en als gevolg daarvan even een kernoorlog dreigde. In de jaren tachtig was Nederland ook enkele jaren in de greep van de angst voor kernwapens op Europese en Nederlandse bodem.

Meestentijds ging het leven in het Westen onder die atoombomplu gewoon zijn gang. Al heeft het besef dat de mensheid sinds Hiroshima 'in staat van genade' leeft, omdat het elk moment afgelopen kan zijn als de boel uit de hand loopt, natuurlijk enorme gevolgen gehad op het gemoed en de levenshouding van de mensen, niet alleen in het Westen. Ondanks alle discussie en verzet die eigen zijn aan de democratie, was het dominante beeld dat mensen in het Westen hadden, of kregen opgedrongen door de massamedia, dat men aan de goede kant stond, en de communistische Russen (en Chinezen) aan de slechte kant. Zo bleef het goed-foutschema uit de oorlog tegen Hitler overeind, nu met het communisme als vijand.

5.2 Chaos

Met de val van de Muur in 1989 en de ineenstorting in 1991 van de Sovjet-Unie als staat, kwam abrupt een einde aan die periode van levensgevaarlijke maar ook stabiele verhoudingen in de bipolaire wereld. Er trad een verschuiving op van de wereldconflicten die eens of twee keer per leven voorkomen – zoals een wereldoorlog of een grote oorlog als die in Vietnam – naar een steeds eindelozer lijkende stroom van oorlogen en burgeroorlogen die onze aandacht opeisen. En het terrorisme is zo grenzeloos en tijdloos geworden – en intussen ook zo aanwezig in het hart van de steden van het Westen zelf – dat in dit tweede decennium van de 21^e eeuw de wereld eruitziet zoals Heraclites 2500 jaar geleden de wereld en het leven omschreef: ‘panta rei’; alles stroomt, alles verandert permanent, niets heeft structuur zodat niets gekend kan worden. Oftewel, het gevoel van chaos lijkt een overheersend gevoel geworden, zeker in landen in het Westen. De ineenstorting van de Twin Towers, live op televisie, op 11 september 2001 is tot op heden het dominante mediabeeld geworden op ons netvlies, én het begin van de zogeheten War on Terror die verworden lijkt te zijn tot een ware opvolger van de Koude Oorlog, namelijk de Eeuwige Oorlog.

5.3 Technologie

De grote technologische, politieke en culturele transformaties in de aard en de omvang van oorlogsvoering en terrorisme sinds 1991 zijn nauw verbonden met de fundamentele transformaties in mediavormen, mediatechnologie en media-culturen. Iedere wereldburger kan nu in beginsel, dankzij internet en mobiele telefonie, altijd en overal ter wereld zenden en ontvangen. Doordat het digitale audiovisuele materiaal door de digitale techniek nu niet alleen opgeslagen kan worden maar ook ad hoc oproepbaar is, en niet alleen door de regeringen en massamedia zelf, is de mogelijkheid vergroot voor iedereen om welke beelden van oorlogen of aanslagen, geweld of genocide, kortom al het lijden, uit welk verleden dan ook in een propagandafilmje te monteren en dit op YouTube te zetten ter rechtvaardiging van de eigen acties in het heden.

Door de digitalisering van zowel de oorlogsvoering als de communicatiemiddelen en de massamedia lijken de technologie en de werkwijze van de krijgsmacht en de media steeds meer samen te gaan vallen. De technologie van oorlog en media is altijd hand in hand gegaan. Eerst moest men zelf gaan kijken om te weten waar de ander, de vijand, zich bevond. Later deed een apparaat dat. In oorlog kwam door die technologie de slogan: ‘Wie gezien wordt, die is verloren’. De overeenkomst tussen militair en fotograaf werd groot, zoals de verkoopslogan van camerafabrikant Kodak ook aangaf: ‘Just aim, focus, and shoot’.

In onze digitale wereld vloeien niet alleen allerlei media ineen tot één medium, te bedienen vanaf je smartphone, maar ook het personeel van krijgsmacht en media doen hetzelfde. De oud-student die in Californië in een bunker beelden uit Pakistan bekijkt om dan met een druk op de knop van zijn joystick een dronebom te laten ontploffen aan de andere kant van de wereld, doet intussen hetzelfde werk als de regisseur in de tv-studio die uit alle livebeelden op de tientallen schermen voor zich bepaalde beelden per knop selecteert voor uitzending.

5.4 Geestelijke kracht

Niet toevallig misschien is de mobiele communicatie na de val van de Muur in revolutionair tempo toegenomen. Er is nu wereldwijd instantcommunicatie mogelijk tussen alles en iedereen, en altijd. Aangezien het doel van communicatie is tot elkaar te komen, soms zelfs om met elkaar te versmelten, heeft deze communicatierevolutie vooral voor euforie gezorgd. Van hoog tot laag, van oost tot west, is communicatie nu de grootste verslaving geworden. Maar met communicatie via media is het zoals met techniek: de hemel als het werkt, de hel als het niet werkt. En techniek is er om de natuur niet aan den lijve te hoeven onder vinden. Dit kunnen we intussen misschien ook wel zeggen over de communicatie via de media: hoeveel audiovisuele informatie kunnen wij aan in de krant, op de radio, televisie en internet? Dit geldt zeker voor het zien en verdragen van lijden en ellende.

Uiteindelijk gaat het bij kwesties van leven en dood – ook als het ‘slechts’ gaat om de verbeelding ervan – om de vraag wie de sterkste is: jij of je tegenstander, jij of dat bericht, die foto, die tv-beelden, die live-ervaring. Nu oorlog en media zo goed als samenvallen, is de uitspraak van de hertog van Wellington op zijn plaats die, tijdens de strijd tegen Napoleon, zei: “De kracht van de wapens is niet de brute kracht maar de geestelijke kracht.”¹

5.5 Overheid-media-publiek

In dit hoofdstuk zullen we ons beperken tot de driehoeksrelatie tussen krijgsmacht/overheid, de media en het publiek. Wat zijn de veranderingen, wat de constanten, binnen de zijden van de driehoek, en hoe is daardoor de driehoek van gedaante veranderd? Als het nog een driehoek is, en niet een ander geometrisch patroon. Nu iedereen een medium is geworden door de proliferatie van laptops, ipads en smartphones is de vraag steeds moeilijker te beantwoorden door welke

¹ Beunders 2000, p. 28.

informatie mensen en machten zich laten beïnvloeden, en hoe deze invloed zich verhoudt tot andere factoren zoals de eigen aard, de eigen ervaring en de sociale omgeving.

In de genoemde driehoeksrelatie is de afgelopen eeuw of langer, zelden een lange periode geweest waarin deze stabiel was. De revoluties in de communicatietechnologie sinds circa 1990 zijn echter zo groot, en nog zo sterk gaande, dat het gevoel van ‘alles stroomt, alles verandert’ uitermate sterk is geworden. Door die revolutie, en de emancipatie van de burgers in de mediawereld, is het idee dominant geworden dat communicatie en/of informatie het belangrijkste element is geworden in de huidige wereld. Men sprak eerder deze eeuw dan ook van ‘de informatiemaatschappij’. Omdat de focus zo sterk is komen te liggen op de ‘hardware’ van de communicatie zullen we eerst stilstaan bij de ‘software’ in de relatie tussen conflict en media.

Voordat we de ontwikkelingen van de afgelopen decennia in de driehoeksrelatie bespreken, willen we eerst stilstaan bij de basics, dat wil zeggen bij enkele grondbegrippen en intussen meestal vergeten aspecten van de relatie tussen conflict en media: de begrippen informatie, spel en ritueel.

Informatie

Sinds de opkomst van de fundamentalistische en terroristische islambeweging Al Qaida in de jaren negentig is de wereld in toenemende mate weer bipolar geworden zoals in de Koude Oorlog, dit keer met als binaire componenten ‘de islam’ en ‘het Westen’. Deze tegenstelling wordt ook wel dictatuur versus democratie genoemd, en ook geloof versus ratio en Verlichting. Het idee dat het Westen gedomineerd wordt door de ratio, en niet door een of ander geloof, is moeilijk vol te houden. Zo kan de opvatting dat communicatie, ja elke vorm van informatie, goed is en conflicten kan voorkomen niet anders dan als een vorm van geloof worden betiteld.

Bij dat geloof hoort de overtuiging dat ‘de media’ een grote rol spelen bij de preventie van conflicten. Wie erop wijst dat dit onrealistisch is gezien de menselijke aard en de relaties tussen de mensen, en dat media de zaken ook niet zelden een stuk erger maken door bij te dragen aan de escalatie van conflicten tot massageweld, die kan kritiek verwachten, zoals hoogleraar communicatie Cees Hamelink in 2008 overkwam. Zijn standpunt was als volgt. Sinds de ‘internationale gemeenschap’ in 1945 zichzelf plechtig beloofde nooit meer zulke barbarij als onder Hitler te laten gebeuren, heeft de wereld nog geen veertig dagen zonder oorlog geleefd. Oorlog is dusdanig in de mens geïnternationaliseerd dat zelfs allerlei goedwillende sociale acties oorlogen worden genoemd: de ‘war on drugs’, ‘war on poverty’ enzovoorts. Na 9/11 had president George W. Bush de militaire actie ook een ‘Dead or Alive’-klopjacht kunnen noemen, maar hij noemde de opsporing van Osama bin Laden ‘War on Terror’.

Conflict hoort dus bij het leven, als bron van creativiteit, groei en productiviteit, en wordt ook wel de kern van de democratie genoemd. Wat volgens bijna iedereen voorkomen moet worden, is de escalatie van een conflict tot dodelijk geweld of tot grote en langdurige schade in de intermenselijke betrekkingen. De illusies zijn volgens Hamelink dat men gelooft dat:

- meer en betere informatie essentieel is voor de preventie van escalatie;
- meer en open communicatie bijdraagt aan de preventie van escalatie;
- zodra mensen meer van elkaar weten, zij elkaar beter zullen begrijpen en minder geneigd zullen zijn zich gewelddadig te gedragen;
- vredevormende boodschappen essentieel zijn voor de de-escalatie van conflicten.²

Er wordt dus te veel verwacht van informatie en communicatie. En het ‘track record’ van de westerse massamedia als het gaat om het leveren van informatie die daarna tot preventie van conflicten zou hebben geleid is niet bijster indrukwekkend. Sterker, ook het omgekeerde kan verdedigd worden, namelijk dat sociale harmonie goeddeels te danken is aan de mate van onwetendheid die mensen over elkaar hebben. Zijn veel samenlevingen niet juist stabiel omdat ze rituelen en conventies gebruiken die het de burgers mogelijk maakt de sociale interactie te voeren, zónder gedetailleerde wetenschap te hebben over de vraag wie de ander echt is?

Media-ethiek

Met de woorden rituelen en conventies komen we op het volgende geloofsartikel in het Westen; dat er in de sociale wereld afspraken nodig zijn. Dit geldt ook voor de massamedia. Kritiek op de massamedia is er altijd geweest: of te commercieel, of te oppervlakkig, of te manipulatief, of te eenzijdig, en zo meer. Zeker in de Verenigde Staten is er altijd die kritiek geweest. Het begon met het boek *Public Opinion* van Walter Lippmann in 1922, die meende dat ‘gewone mensen’ zich eenvoudigweg niet goed genoeg konden informeren, en dat er dus een geleerde elite moest zijn. In 1988 publiceerden Noam Chomsky en Edward Herman hun boek *Manufacturing Consent* over de manieren waarop de machthebbers in de Verenigde Staten er via de massamedia in slaagden om ‘instemming te produceren’, die ‘gewone burger’ dus te bedriegen. Sinds de Golfoorlog en vooral ook 9/11 is de kritiek op ‘de media’ alleen maar toegenomen, bij vooral de wetenschappers. Maar achter al die kritiek ligt de opvatting, ja, ‘het geloof’, dat ‘de media’ zich aan bepaalde normen moeten houden die breder zijn dan de wet waaraan elke burger zich moet houden.

² Hamelink 2008.

Communicatiedeskundige Denis McQuail heeft twee hoofdverantwoordelijkheden onderscheiden, een causale verantwoordelijkheid, en een morele verantwoordelijkheid.³ De causale verantwoordelijkheid houdt in dat media bewust of onbewust invloed kunnen hebben op het gedrag en de houding van mensen, waarna er soms dus schadeclaims kunnen volgen. McQuail gaat zelfs zo ver te zeggen dat als de media er niet in slagen om bepaalde effecten te veroorzaken zoals het brengen van relevante informatie en als dit verzaken leidt tot apathie of cynisme, de media hier ook voor verantwoordelijk zijn.

Een morele verantwoordelijkheid is weliswaar een zaak van het individuele geweten, maar er is ook iets als een collectieve verantwoordelijkheid voor de langetermijneffecten, en daar hebben de media ook een rol te spelen. Dit betekent niet dat 'de media' de enige zijn die verantwoordelijkheid dragen voor escalatie of de-escalatie van conflicten, maar het voorbeeld van het terrorisme moet hier al worden aangehaald om te laten zien waar het om gaat.

Waarom duiken 'de media' zo levensgroot op in de discussie over terrorisme? Dat is mede het gevolg van het doel van sommige terroristen om regeringen onder druk te zetten door dood en verderf en vooral angst te zaaien onder de bevolking. In contrast met conventionele oorlogsvoering geldt hier: hoe meer publiciteit de terreur krijgt, hoe beter. Dus vormen de media 'de zuurstof voor de terroristen', aldus de Britse premier Margaret Thatcher, die daarom in de jaren tachtig censuur instelde op berichtgeving over de Ierse terreurbeweging Irish Republican Army (IRA).⁴

We zullen hierna nog vaker tegenkomen dat media in de verslaggeving van bepaalde gebeurtenissen, zoals natuurrampen, oorlogen en aanslagen, zichzelf kuisen of zelfs van de hele berichtgeving afzien, uit naam van de eigen gedragscode of andere niet-commerciële overwegingen. De media leggen zich dus zelf normen op, en worden door anderen gehouden aan bepaalde normen en regels. Hiermee komen we op de overeenkomsten tussen conflicten en oorlogen enerzijds en het spel en de spelregels anderzijds.

Conflict en oorlog als spel

In de chaotische wereld van vandaag de dag lijkt alles mogelijk, ook alles te gebeuren wat God verboden heeft, en lijken orde en fatsoen verder weg dan ooit. Niets is minder waar. Maar voor de oorlogsvoering lijkt dit wel het geval te zijn. Terroristen houden zich bijna per definitie niet aan de regels, maar ook regeringen grijpen soms militair in zonder een oorlogsverklaring af te geven, of toestemming

³ McQuail 2005.

⁴ Carruthers 2011.

voor de actie te hebben van het wereldorgaan de Verenigde Naties. We kunnen dus wel degelijk spreken van een verval van de spelregels in het internationale verkeer, ook als het om oorlog gaat.

Vechten een spel noemen is een zegswijze die zo oud is als de woorden voor strijd en spel zelf, aldus Johan Huizinga in zijn boek uit 1939, *Homo Ludens*. “Vechten als cultuurfunctie veronderstelt altijd beperkende regels, eist tot zekere hoogte erkenning van een spelkwaliteit. Nog in betrekkelijk voortgeschreden tijdperken neemt de oorlog bij wijlen volmaakt de spelvorm aan.”⁵ Het militaire jargon is ook na Huizinga nog altijd doorspekt van woorden die moeten suggereren dat de oorlog een spel is, zoals ‘theatre of war’ suggereert dat de veldslag een opvoering in de schouwburg is. Huizinga: “De arena, de speeltafel, de tovercirkel, het toneel, het filmscherm, de vierschaar, het zijn alle, naar vorm en functie, speelruimten, dat wil zeggen gebannen grond, afgezonderde, omheinde, geheiligde terreinen, waarbinnen bijzondere eigen regels geldig zijn.”⁶ De militair en de speler zijn in veel opzichten ook dezelfde. Het gaat om dezelfde lichaamskracht, volharding, vindingrijkheid, moed, uithoudingsvermogen en tegelijk geestelijke kracht “in zoverre hij, bij al zijn vurige verlangen om het spel te winnen, zich binnen de perken van het geoorloofde moet houden, die het spel voorschrijft”.⁷ Spelbrekers worden uitgestoten, maar soms vormen die snel een nieuwe gemeenschap met eigen, nieuwe regels, zoals de ketters vroeger, daarna de anarchisten en revolutionairen, en nu de terroristen.

Huizinga noemt ‘krijg’ cultuur, scheppende cultuur ook, maar op de volgende voorwaarde. De krijg moet wel worden gevoerd binnen een kring waarvan de leden elkaar als gelijken of gelijk gerechtigden erkennen. “Gaat de strijd tegen groepen, die men in de grond niet als mensen erkent, althans geen mensenrechten toekent, hetzij men hen barbaren, duivels, heidenen, ketters noemt, dan kan hij slechts binnen de ‘perken’ der cultuur blijven, in zoverre een groep ter wille van haar eigen eer ook in dit geval zekere beperkingen zelf oplegt.”⁸

Op die beperkingen berust het volkenrecht. Het streven ervan was om de oorlog in de cultuur op te nemen. Middels de verdragen over het oorlogsrecht werd de oorlogstoestand uitdrukkelijk afgezonderd, enerzijds van de vrede-toestand en anderzijds van ‘misdadig geweld’, zoals overvallen, hinderlagen, rooftochten, moordpartijen, aanslagen en dergelijke. Het volkenrecht en het oorlogsrecht sluiten aan bij de denkbeelden over ridderlijke plicht en ridderlijke waardigheid, en berusten op antieke en christelijke grondslagen. Uit die ideeën over ridderlijkheid en volkenrecht is het begrip van de mensenrechten voortgevloeid, zoals dat na 1945 in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens is vastgelegd.

⁵ Huizinga 1985, p. 87.

⁶ Huizinga 1988, p. 10.

⁷ Huizinga 1988, p. 11.

⁸ Huizinga 1988, p. 87.

Dat oorlog maar deels overeenkomt met het spel – van duel tot toernooi, de afbakening van tijd en plaats, de aankondiging ervan en dergelijke – wordt duidelijk in het doel. Het doel van het spel is belangeloos, op het vertier en de eer van de overwinning na. Het doel van conflict en oorlog is de verovering, onderwerping of beheersing van de andere groep. Daarom wordt het ideaal van de ridderlijke, eervolle strijd inclusief de plicht zich een goed verliezer te tonen, in werkelijkheid vaak vanaf het begin geschonden. De wil om te overwinnen is dan sterker dan de door het eergevoel opgelegde zelfbeperking. Het idee van ‘edele strijd’, een van de krachtigste impulsen van de cultuur, ziet men in het Westen vooral nog in de fictie. In de huidige bloedige kruistocht van extremistische moslims tegen ‘het Westen’ is het element van ‘edele strijd’ evenwel onmiskenbaar aanwezig, en niet alleen in de zelfmoordaanslagen.

Dat in het algemeen de moderne oorlog al sinds de 19^e eeuw de overeenkomsten met het spel verloor mag duidelijk zijn. De ‘totale oorlog’, de genocides en de burgeroorlogen, de terreuroorlogen, van vrijwillig aanvaarde grenzen is weinig sprake meer. Toch heeft het Internationale Strafhof dat begin deze eeuw in Den Haag van start ging, juist dat doel, mensen te vervolgen die verdacht worden van misdaden tegen de menselijkheid of oorlogsmisdaden zoals die zijn vastgelegd in internationale verdragen. Ofwel, mensen die zich in het gebruik van geweld niet aan de regels hebben gehouden.

Rituelen

Zoals we moesten teruggrijpen op de vooroorlogse cultuurhistoricus Johan Huizinga om iets over het spelelement in onze cultuur te vernemen, zo is het meer dan opvallend hoe weinig wetenschappelijke aandacht er is voor de rol van rituelen in tijden van conflict of conflictoplossing. In de reader uit 2011 *Peace and Conflict Studies* van 450 bladzijden bijvoorbeeld worden in 42 hoofdstukken allerlei zaken besproken – wat Einstein en Freud en Gandhi van vrede en oorlog vonden, de geschiedenis van vredesbewegingen en zo meer – maar komen de woorden ‘rituelen’ en ‘media’ helemaal niet voor in het register. Bespreking van het fenomeen van de rituelen lijkt de wetenschap vooral overgelaten te hebben aan antropologen die vreemde stammen in verre oorden beschreven. In het geïndividualiseerde, rationele en altijd op verandering gebrande Westen was geen plaats voor rituelen die immers duiden op traditie en stabiliteit. Pas de laatste jaren krijgen rituelen, en de rol van de media hierin, meer aandacht.

Antropoloog Benedict Anderson heeft hier met zijn boek *Imagined Communities* uit 1983 een belangrijke rol in gespeeld. In zijn visie speelde bijvoorbeeld het boek en later de krant een belangrijke rol in de opkomst van het nationalisme in de 19^e eeuw. Het lezen van de krant, ook nog op hetzelfde moment van de dag, versterkte niet alleen de mate waarin informatie werd gedeeld door burgers, maar versterkte ook het gevoel tot dezelfde gemeenschap te behoren, ook als men elkaar

helemaal niet kon zien of kennen.⁹ De bioscoop heeft eenzelfde nationalisme versterkend effect gehad, en televisie kan dit effect ook hebben. Zo kan het tv-nieuws, het 'journaal', ook wel als een ritueel worden gezien, als het 'avondgebed', althans in de hoogtijdagen van televisie toen er nog maar één, twee of drie zenders waren. De uitzending begon elke dag op hetzelfde tijdstip, met dezelfde tune, dezelfde begin- en eindwoorden van de presentator/voorganger en de elementen waren qua genre van dezelfde voorspelbaarheid als die in een dienst of heilige mis. Het journaal van acht uur 's avonds kon dus als dagelijkse rituele bevestiging worden gezien van hetgeen het volk als belangrijk diende te beschouwen, en in welke volgorde, en hoe men ernaar diende te kijken. Die tijd is met de versplintering van het medialandschap voorbij, zeker sinds de komst van commerciële televisie in Nederland in 1989, maar als het gaat om de relatie tussen conflict en media mag het begrip ritueel niet worden vergeten. Een ritueel is immers een fysieke, aan een plek gebonden, tijdelijke menselijke activiteit, voorgeschreven en geformaliseerd, periodiek herhaald maar soms ook eenmalig. Alle menselijke gedrag is tot zekere hoogte geritualiseerd, maar collectief zijn rituelen zo oud als de mensheid. Rituelen creëren insiders en outsiders en binden dus groepen, ze houden de herinnering aan bepaalde zaken levendig, ze scheppen modellen voor actie, vormen waarden, trainen lichamen, geven informatie, helpen bij sociale transformatie zoals initiatie in een andere groep, en leggen symbolische betekenis vast. En hier komen de media ook om de hoek kijken.

Al decennialang leeft de westerse mens in een mediacultuur, en het is geen wonder dat in deze cultuur allerlei conventies en rituelen zijn ontstaan, ook bij conflicten en oorlogen. Een voorbeeld zijn de tv-beelden van de instorting van de Towers op 9/11. De tweede Boeing vloog live in de tweede toren. Die beelden zijn een unieke documentatie, niet meer dan een feit. De herhaling ervan echter maakte het kijken naar de instorting van de Twin Towers tot een ritueel, zeker toen het volkslied erbij werd gespeeld en de nationale vlag erbij werd vertoond.¹⁰ Rituelen lijken op toneelstukken, en zo zien buitenstaanders ze vaak ook. En dat is precies de reden dat zij buitenstaanders zijn, want insiders ervaren rituelen als juist, waar, traditioneel, geautoriseerd en geloofwaardig. Wie hier lacherig over doet, kan rekenen op groot verzet, of regelrechte uitstoting uit de groep, zoals historicus Maarten van Rossem in 2001 ervoer. Hij deed 9/11 in zijn column in de *Volkscrant* af met de woorden dat het slechts om twee torens ging. Het kostte hem zijn column: op bepaalde schokkende momenten in het leven hoort geen kritiek geuit te worden, dat kan alleen achteraf, en in sommige heftige gevallen zelfs pas na vele decennia. Dezelfde reflex van emotionele en instinctmatige 'rally around

⁹ Anderson 1983.

¹⁰ Grimes et al. 2011, p. 14.

the flag' was te bespeuren na de moordaanslag door moslimextremisten op 7 januari 2015 in Parijs op de redactie van het satirische weekblad Charlie Hebdo. Zoals na 9/11 het Franse dagblad *Le Monde* schreef "Nous sommes tous Américains", zo zeiden en toonden regeringsleiders, ministers en gewone demonstranten "Je suis Charlie", om hun afkeer van deze aanval op een van de kernen van de westerse democratie, de vrijheid van meningsuiting, te uiten.

Iconen

Het gaat hier om spontane imitatie en iconisering van uitingen in de mediacultuur, waarvan er in het elektronische tijdperk veel voorbeelden te geven zijn. Daarmee verschilt de huidige cultuur in feite niet veel van de westerse cultuur van de afgelopen eeuwen: telkens zijn er imitaties en echo's te vinden van de christelijke kunst van de afgelopen eeuwen. De kans dat foto's icoonfoto's worden, neemt sterk toe als ze lijken op Jezus, al dan niet aan het kruis, op een piëta waarin Maria haar dode zoon op schoot heeft, of andere Bijbelse taferelen. De fotografen (en filmers) zijn niet (altijd) actief en bewust op zoek naar die compositorische gelijkenis, hun en onze perceptie is nu eenmaal geconditioneerd door de compositorische en inhoudelijke praktijken zoals die in de hele westerse kunstgeschiedenis is te zien.

De roemruchte Italiaanse reclamefotograaf, voor onder andere het truienmerk Benneton, Oliviero Toscani merkte hierover op: "De kerk gebruikte religieuze iconen om uitdrukking te geven aan haar macht. Later werd kunst gebruikt ten dienste van de politiek en de industrie, om producten te verkopen. Daarom is communicatie een instrument van autoriteit. En een autoriteit die haar macht wil tonen en gebruiken, moet iconen creëren. Dat betekent dat iedereen die in een icoon gelooft een dienaar is. Wij zijn dienaren van autoriteit."¹¹ Omdat iconen tot 'horigheid' kunnen leiden, lokken ze niet alleen verafgoding uit, maar periodiek ook tot iconoclasme, tot beeldenstorm.

Religie en symbolen

Mensen gaan soms over tot geweld als een gebruikelijk ritueel of heilig beeld wordt verstoord of aangevallen. De bedreigingen na de publicatie in 2005 van Deense cartoons die de profeet Mohammed met een bom in zijn tulband afbeeldden, zijn er een voorbeeld van. En de geslaagde aanslag op Charlie Hebdo natuurlijk nog meer. De profeet was, riepen de moordenaars na hun daad, gewroken. De huidige multiculturele en multireligieuze samenleving is een bron van conflicten rond rituelen geworden. Zoals de luidruchtige oproep tot gebed vanaf de minaret van de moskee. Voor de gelovige moslims dient deze ter bevestiging van de groep. Deze oproep wordt door sommige niet-gelovigen ervaren als een uitdrukking van het verlangen om de westerse samenleving te domineren. En als een conflict elke

11 Grimes et al. 2011, p. 16.

situatie is waarin wederzijds elkaar uitsluitende ambities, meningen en inzichten bestaan, en waarin de onderwerping van de ene groep aan de andere het doel is, dan kan men de rituele oproep vanaf de minaret zien als een poging andermans ruimte te confisqueren. In het openbaar uitgevoerde rituelen kunnen dus als een soort bezetting worden opgevat. Ook daarom kunnen rituelen tot conflicten leiden. En conflicten trekken mediavuur aan.

Identiteit en *framing*

De media zijn in de mondiale mediawereld steeds belangrijker geworden. Gemeenschappen ervaren hun onderlinge betrekkingen, in die 'imagined community', steeds meer via de media, en het 'mediabeeld' wordt een machtige factor in de vorming van de identiteit. Dit geldt voor iedere groep, maar zeker ook voor de miljoenen mensen die in de afgelopen decennia vanuit Afrika of het Midden-Oosten naar West-Europa zijn geëmigreerd. Via 'de schotel' kijken velen louter naar de televisie van het land van herkomst, zo het 'lange-afstandnationalisme' in eigen persoon en kring versterkend.

Zolang de partijen een voldoende gedeeld normenstelsel hebben, of als er een geaccepteerde autoriteit of wetsstelsel of arbiter bestaat, hoeven conflicten niet op geweld uit te lopen. En ook hier spelen de media – de oude en de nieuwe – een grote rol. Immers, media presenteren niet alleen nieuwsfeiten, ze definiëren en beoordelen een conflict ook. Oftewel ze geven duiding aan een feit, of een conflict, en beïnvloeden daarmee bewust of onbewust de manier waarop de burgers ernaar kijken. Dat proces heet 'framing': men zet een gebeurtenis in een bepaalde lijst, en zet een bepaald element op de voorgrond zodat de burger dat element niet over het hoofd kan zien. Dat de massamedia in het Westen gebeurtenissen, mensen en groepen ook in deze seculiere 21^e eeuw nog altijd het liefste weergeven in een christelijk goed-foutschema – heilig of heidens, goed of duivels – is zeker. Misschien is het ook wel eigen aan de aard van de mens die ten slotte bij ontmoetingen met mensen in onzekere omstandigheden zich instinctief afvraagt: vriend of vijand? Dergelijke mechanismen zullen we hieronder nog tegenkomen.

Hier moeten we wat betreft de rituelen en de iconische beeldvorming concluderen dat deze noodzakelijk zijn om een groep te vestigen en in stand te houden. Maar, belangrijker, dat de interpretatie van een ritueel of een beeld geheel verschillend kan worden opgevat door verschillende groepen. Religies denken geheel verschillend over 'het beeld' in het algemeen en sommige beelden in het bijzonder. Calvinisten vernietigden de beelden in de rooms-katholieke kerken in 1566, in 2001 vernietigde de islamitisch-fundamentalistische Taliban de enorme stenen boeddhabeelden in Afghanistan, en de moslimterroristen in Parijs vernietigden de levens van zowel cartoonisten alsook willekeurige mensen in een joodse supermarkt.

Beeldinterpretaties

De kracht van ‘het beeld’ en van het omverhalen ervan is dus zo oud als Methusalem. Bij revolutie is vaak het idee dat de materiële afbeelding van de heerser het hele politieke systeem vertegenwoordigt, en dat je met het vernietigen van het beeld het hele systeem vernietigt. Bij anderen kan de interpretatie van een dergelijk krachtig beeld evenwel heel anders zijn. Twee voorbeelden.

In juni 1989 besloot het Chinese leger een einde te maken aan de studentenopstand op het Plein van de Hemelse Vrede. Een colonne tanks reed het plein op. Een man ging er, zwaaiend met zijn boodschappentas, voor staan, de tank stopte. De foto werd foto van het jaar, bewijs van de macht van het individu tegenover ‘de machthebbers’, althans volgens het Westen. In China zagen de machthebbers er een omgekeerde betekenis in: hoe terughoudend, menselijk de Chinese strijdkrachten wel niet waren.

In april 2003 trokken de Amerikaanse troepen na een succesvolle ‘Operation Iraqi Freedom’ Bagdad binnen. Een standbeeld van Saddam Hussein werd omhangen met de Amerikaanse vlag en neergehaald. De beelden werden ook wereldnieuws. De Amerikaanse tv-zender ABC begeleidde de beelden met de woorden: “Dol van vreugde stroomden de Irakezen de straten van Bagdad op, dansend, vierend, beelden van Saddam Hussein verscheurend en de Amerikaanse militairen met bloemen en kussen begroetend.”¹² Donald Rumsfeld, de Amerikaanse minister van Defensie, zei op diezelfde dag: “Saddam Hussein neemt nu zijn rechtmatige plaats in naast Hitler, Stalin, Lenin en Ceausescu in het pantheon van mislukte wrede dictators, en het Iraakse volk is goed op weg naar zijn vrijheid.”¹³ De Arabische wereld zag het media-event precies omgekeerd. “Dat had een Iraakse vlag moeten zijn!” Tegen de tijd dat de Amerikaanse vlag door een Iraakse was vervangen was het kwaad al geschied. Alle drie Arabische zenders benadrukten dat de ‘bevrijders’ in Bagdad werden gezien als indringers, een nieuwe episode in de vernedering van de Arabische wereld, en dat het verzet nooit zou eindigen.¹⁴ De voortvluchtige Al Qaida-leider Osama bin Laden riep vanuit zijn schuilplaats per videoboodschap Bagdad uit tot de hoofdstad van het te vestigen islamitische kalifaat, hetgeen enkele jaren na zijn uiteindelijke liquidatie in 2011 elders in Irak (en ook in Syrië) alsnog zou geschieden als uitvloeisel van de burgeroorlogen in eerst Irak en daarna Syrië.

De foto van het omvergehaalde standbeeld van Saddam Hussein werd geen iconische foto van de bevrijding van Irak, dat dankzij de Amerikaanse ‘Coalition of the Willing’ daarna op weg ging naar ‘de democratie’. In tegendeel, het werd de foto die bewees hoezeer de machthebbers bezig waren geweest met de gewenste beeldvorming, meer nog dan met de oorlog in Irak na april 2003 zelf. Het werd

¹² Grimes et al. 2011, p. 194.

¹³ Grimes 2011, p. 195.

¹⁴ Grimes 2011, p. 193-194.

de foto waarover de Amerikaanse media zich naderhand schaamden, omdat zij zich voor de regeringspropaganda hadden laten gebruiken. Kwaliteitsmedia als *The New York Times* boden openlijk hun excuses aan voor de eenzijdige, nationalistische verslaggeving.

En het publiek? Dat doorzag de manipulatie door zowel de eigen overheid als de media, en wilde daarna jarenlang niets meer van die oorlogen in Irak en Afghanistan weten. Ook de bioscoopfilms over Irak trokken nauwelijks bezoekers. De Amerikanen wilden geen oorlog meer zien.¹⁵

Het voorbeeld van de mislukte iconofoto van de val van Saddam Hussein laat zien dat ook voor de driehoeksverhouding krijgsmacht/overheid-media-burgers geldt wat dichter Bredero eeuwen terug dichtte: “Het kan verkeren.” De media worden ‘gebruikt’ of ronduit gemanipuleerd door politici die hun politieke agenda willen vormgeven, hun imago willen verbeteren en de publieke opinie willen vormgeven. Tegelijkertijd hebben de media hun eigen agenda – politieke doelen of alleen maar winst bijvoorbeeld – en vertegenwoordigen en vormen zij ook de publieke opinie. Het publiek kan ook een agenda hebben die kan afwijken van die van de politici en media.¹⁶ Ofwel, bijna elke situatie in deze driehoek is mogelijk.

Om de ontwikkelingen binnen deze driehoek te laten zien, zullen we daarom de drie zijden afzonderlijk de revue laten passeren.

5.6 Krijgsmacht en overheid versus media en publiek

Alle regeringen willen tot op zekere hoogte de media controleren, zeker beïnvloeden, en in tijden van crisis en oorlog zo nodig censureren. Niet zozeer omdat het nieuws opgevat kan worden als de eerste schets van de geschiedschrijving, maar vooral omdat tijdens het conflict of de oorlog de regeringen, en zeker de strijdkrachten, er alle belang bij hebben dat de tegenpartij of vijand geen voordeel kan doen met de informatie. En omdat in democratieën slecht nieuws, sneller dan in dictaturen, kan leiden tot afkalving van de steun onder de bevolking voor het beleid. In extremo was het standpunt van de opperbevelhebber vaak: ‘Het liefst zou ik niets vertellen, alleen na afloop wie gewonnen heeft.’

Vanaf de komst van de massapers rond 1870, die de komst van de krachtige natiestaat begeleidde, hebben de regeringen vrijwel altijd de nieuwstromen kunnen beheersen of in grote mate kunnen beïnvloeden ten eigen voordele. En anders zette men het middel van de censuur in, en sloot men redactielokalen. Vanaf de Frans-Duitse oorlog kon een eeuw lang, tot in de Vietnamoorlog, meestal zonder al te veel moeite het patriottische gevoel via de media worden omgezet in nationalistische of ronduit agressieve, jingoïstische roes.

¹⁵ Carruthers 2008.

¹⁶ Gilboa 2002.

De Pruisische koning Wilhelm I had op 3 september 1870 een gesprek met de Franse keizer Napoleon III die hij zojuist verpletterend had verslagen. (In de tijd dus dat Huizinga's spelelement met zijn fair play deels nog in zwang was.) Wilhelm zei: "Ik geloof u voldoende te kennen om te weten dat u deze oorlog niet heeft gewild maar dat u er tegen uw zin in bent getrokken." Napoleon: "Majesteit, u heeft gelijk, maar die publieke opinie!" Waarop Wilhelm zegt: "Maar wie heeft die publieke opinie geproduceerd? Het is de koers van de regering, en diens uitgangspunten, die de publieke opinie met name van de pers vormen. Je hebt maar weinig dagen journalistiek nodig om de publieke opinie op te stoken, vooral wanneer men laat verspreiden dat de nationale eer in het geding is. En dat is precies wat uw kabinet heeft gedaan."¹⁷

Tijdens de twee Boerenoorlogen en in aanloop van de Grote Oorlog, die later de Eerste Wereldoorlog werd genoemd, gebeurde precies dat, het opzweepen van de nationale eer, waarbij de kranten en geïllustreerde tijdschriften een sterk stimulerende rol vervulden. De Britse regering liet tijdens die grote Oorlog in haar anti-Duitse propaganda dermate de remmen los, dat het woord propaganda sinds 1918 voor altijd een negatieve klank heeft behouden. Maar wat in de oorlogvoerende landen na 1918 de doorslag gaf bij het ontstaan van het pacifisme – die leugenachtige propaganda, de schaamte dat men erin was getrapt of gewoon die miljoenen doden en gewonden die te betreuren waren – is moeilijk te zeggen. Zoals zo vaak in de besproken driehoek spelen meestal allerlei factoren tegelijkertijd hun rol.

Hoe dan ook, na de opkomst van Hitler in Duitsland was er van enig enthousiasme in het Westen en in de Sovjet-Unie om hem vroegtijdig aan te pakken geen sprake. Het volk was huiverig geworden voor een nieuwe oorlog. Het was het feit dat Hitler zelf de andere landen binnentrok of de oorlog verklaarde, zoals bondgenoot Japan de oorlog verklaarde aan het tienmaal grotere Amerika, dat leidde tot de Tweede Wereldoorlog, niet door regering of media gecreëerde hysterische gevoelens van anti-nazistisch of anti-Duits hypernationalisme. Dit werd simpelweg een verdedigingsoorlog van goed tegen kwaad die gevoerd moest worden.

Hitler als ijkpunt

Sinds 1945 is tot op de dag van vandaag de oorlog tegen Hitler het referentiepunt gebleven bij de legitimatie van de escalatie van een conflict tot een oorlog. Of het nu Vietnam was, de Falklandoorlog, de Golfoorlog, de oorlog in Irak of de militaire actie in 2011 tegen de Libische leider kolonel Gaddafi, de tegenstander werd erg snel en erg gemakkelijk met Hitler vergeleken. En de sceptici die meenden dat er andere middelen dan oorlog waren om het conflict op te lossen,

¹⁷ Knapen 2008.

die werden vaak van ‘appeasement’ beschuldigd. De term verwijst naar de Britse premier Chamberlain die in 1938 aan Hitler had toegezegd dat hij het Tsjechische Sudeten-Duitsland “Heim ins Reich” mocht brengen. Thuisgekomen verklaarde hij dat hij voor “Peace for our time” had gezorgd. Daarom werd hij, zeker naderhand, voor naïeve lafaard uitgemaakt.

Ook in de retoriek na 9/11 verwees president George W. Bush direct naar Hitler-Duitsland met zijn redes over ‘de as van het kwaad’, doelend op ‘schurkenstaten’ als Iran en Noord-Korea, met de associatie van de ‘as-mogendheden’ nazi-Duitsland, Mussolini-Italië en Hirohito-Japan.

In het eerste grote militaire conflict met de opvolger van nazi-Duitsland als vijand, de Sovjet-Unie, in Korea gingen de Amerikaanse regering en de Amerikaanse opperbevelhebber MacArthur er voetstoots van uit dat de media via de oorlogscorrespondenten ter plekke een belangrijke verantwoordelijkheid hadden op het gebied van de psychologische oorlogsvoering.¹⁸ Toen enkelen van hen ook kritisch berichtten – niet over de reden van de oorlog maar over de manier waarop deze werd gevoerd – voerde MacArthur censuur in. De oorlogsverslaggevers, die hier sowieso niets tegen in konden brengen, omdat ze geheel en al afhankelijk waren van de eigen militairen voor transport, communicatie en huisvesting, vielen nu rechtstreeks onder militair gezag. De meeste journalisten waren het hier ook mee eens. De grootste stoorzender was I.F. Stone die in zijn standplaats Parijs, de Britse, Franse en Amerikaanse mediaverslagen vergeleek, en het opviel hoe afwijkend de Amerikaanse journalisten berichtten. Hij publiceerde in 1952 met veel moeite *The Hidden History of the Korean War*. I.F. Stone zou later een held worden van de anti-regeringsgezinde journalistiek. Philip Knightley, auteur van het belangrijkste boek over oorlogsverslaggeving – *The First Casualty* – concludeerde: “So correspondents must accept some of the blame for the fact that 2 million civilians were killed in Korea (...)”¹⁹

Mythe Vietnam

In Amerika zelf groeide de angst voor het Rode Gevaar naar een hoogtepunt in de jaren vijftig. Samen met de ervaring van de meegaande houding van de media in Korea, was er voor de Amerikaanse krijgsmacht geen enkele aanleiding te denken dat het bij de volgende poging om de Sovjetexpansie in de wereld te stoppen – Vietnam – anders zou gaan. Dit zou anders uitpakken, heel anders. Vietnam zou voor zowel de media als voor de regeringen en krijgsmachten een hoogte- dan wel dieptepunt worden. Voor de media, waarover hieronder meer, werd Vietnam een mythisch hoogtepunt van ‘vrije en kritische journalistiek’. Voor de regeringen

¹⁸ Knightley 2004, p. 367.

¹⁹ Knightley 2004, p. 389.

en krijgsmachten werd Vietnam in alle opzichten een deceptie, ook in relatie tot de media, en die vermeende vrijheid voor de media in oorlogsgebied werd een ‘eens-maar-nooit-meer’-ervaring.

Na de terugtocht van de Verenigde Staten uit Vietnam in 1975, waarna de gevreesde en bestreden communisten uit Noord-Vietnam de leiding over het hele land overnamen, werd al snel de Amerikaanse ‘dolkstootlegende’ geboren. De dolkstootlegende verwijst naar de opvatting van de militairen en rechtse partijen in Duitsland na de verloren Eerste Wereldoorlog, dat de militairen niet op het slagveld hadden verloren, maar dat de revolutionairen die in 1918 in opstand kwamen hen een dolk in de rug hadden gestoken. Zo dachten ook de Amerikaanse militairen na 1975: “We lost the war in Vietnam at home”, door die kritische journalisten waarna het anti-Vietnamprotest allengs aanzwol tot zulke grote proporties dat president Lynden Johnson in 1968 besloot zich niet herkiesbaar te stellen, en dat zijn opvolger en havik Richard Nixon zelfs moest gaan onderhandelen over een ‘peace with honor’ met Noord-Vietnam.

Die mythische stralenkrans van heldhaftigheid liet de oorlogsjournalistiek, en de westerse media in het algemeen, zich graag omhangen, maar dit is niet terecht. Uit de bibliotheken vol literatuur die er over Vietnam bestaat, wordt wel duidelijk dat ‘de media’ in de Verenigde Staten tot eind jaren zestig zich net zo patriottisch gedroeg als tijdens de ‘politieactie’ in Korea, en dat er simpelere niet-journalistieke verklaringen zijn voor de weerzin van de bevolking tegen die oorlog ver weg: het toenemende aantal ‘bodybags’ (uiteindelijk 58.000) waardoor de militaire families zelf een anti-oorlogsstemming begonnen te verspreiden in kleine kring. En de onmogelijkheid van de regering om duidelijk en overtuigend aan de onwetende bevolking uit te leggen wat het politieke en militaire doel precies was. Amerikanen waren alleen sterk anticommunistisch, meer kennis hadden men niet. Hier komen we bij de bespreking van de invloed van media op de houding van de bevolking op terug.

Voor de regeringen en krijgsmachten in het Westen is Vietnam een waterscheiding geworden. Daarna wilden ze koste wat kost voorkomen dat er weer nare, bloederige tv-beelden en verslagen de gemoedsrust van de kijkers en lezers zouden verstoren. Dit deed men op twee manieren: eerst zo volledig mogelijke censuur bij volgende militaire operaties in de jaren tachtig, en daarna een vernieuwd systeem van ‘embedded journalism’, vanaf de Golfoorlog in 1991 dat in de ‘Operation Enduring Freedom’ in Afghanistan en de ‘Operation Iraqi Freedom’ maart en april 2003 in Irak tot een succesvol hoogtepunt zou worden gevoerd.²⁰

²⁰ Tumber & Palmer 2004.

Censuur

De eerste gekozen Amerikaanse president na Vietnam, Jimmy Carter, durfde en wilde helemaal geen militair avontuur aangaan. Zijn opvolger Ronald Reagan, anti-communistische havik, besloot om voortaan militaire operaties die de expansie van het communisme moesten voorkomen simpelweg in het geheim te voeren, of met een totale censuur en regie over de mediabeelden. De inval in Grenada in 1982 was een voorbeeld van het laatste, de vaak geheime operaties tegen linkse opstandelingen en regeringen in Centraal-Amerika een voorbeeld van geheime acties, inclusief de financiering ervan, zoals in Nicaragua (Iran-Contra Affaire). Ook Groot-Brittannië besloot, onder leiding van Reagans geestverwant Margaret Thatcher, dat de invasie door Argentinië van de Britse eilandjes Falklands (Maldiven) in het zuiden van de Atlantische Oceaan, gewroken diende te worden, met censuur voor de gehele Britse pers. Volgens sommige auteurs wilde Thatcher hiermee tevens de in haar ogen veel te linkse pers in haar land een lesje leren.²¹ Met succes, want de publieke opinie, aangevoerd door de zogeheten 'tabloid press', reageerde op de oorlog tegen Argentinië met een hypernationalistische oorlogsroes, met krantenkoppen na het doen zinken van vijandelijke schepen als 'Gotcha!'.

Golfoorlog

De Golfoorlog in 1991 tegen Irak, om dictator Saddam Hussein te dwingen zijn bezetting van Koeweit op te geven, vond plaats na de val van de Muur en in een periode dat de Sovjet-Unie aan het instorten was. Het Westen, Amerika voorop, was hierdoor de enige supermogendheid in de wereld geworden, reden om te praten over de vestiging van een Nieuwe Wereldorde. En daarin was geen plaats voor dictaturen als die in Irak, die bovendien de olietoevoer uit het Midden-Oosten bedreigden.²²

Ook al was er voor Amerika en bondgenoot Groot-Brittannië dus geen enkele geopolitieke reden om zich terughoudend op te stellen, men nam wat betreft de media geen enkel risico. Die werden niet toegelaten tot het 'theatre of war' – als dat al makkelijk was geweest in die woestijn – en kregen in het mediacentrum aan de rand ervan vooral videobeelden te zien van 'smart bombs' die zo nauwkeurig de doelen wisten te bereiken vanaf de vliegekampschepen in de Perzische Golf dat ze door de schoorsteen van de munitiefabriek en dergelijke naar binnen gingen. Onder leiding van de charmante bulldozer, opperbevelhebber Norman Schwarzkopf, werd het werk van al die computergestuurde 'cruise missiles' een dagelijks visueel spektakel. Een spannend spektakel voor de kijkers in het

²¹ Morrison & Tumber 1988.

²² Taylor 1992.

Westen, ook omdat Bagdad er wel degelijk in slaagde om Scud-raketten op Israël af te vuren, die tot in de buitenwijken van Tel Aviv wisten door te dringen, tot grote consternatie van Israëliërs en de sympathiserende tv-kijkers.

CNN

Voor de relatie militairen-media was de Golfoorlog in twee opzichten van enorme betekenis. De geallieerden waren erin geslaagd geen enkel bloed aan eigen kant te laten zien, en ook niet te laten zien hoeveel Irakezen er werden gedood – de verhouding was 49 versus 100.000 of meer. Dit was reden voor de Franse filosoof Baudrillard om te schrijven dat de Golfoorlog ‘nooit heeft plaatsgevonden’. Het andere belangrijke ‘mediafeit’ werd wat later ‘het CNN-effect’ zou worden genoemd. Het Amerikaanse Cable News Network (CNN, opgericht in 1980) had als vrijwel enige buitenlandse mediaorganisatie toestemming van Saddam Hussein gekregen om in Bagdad te blijven, onder andere om een diplomatiek kanaal naar de westelijke vijand open te houden, om eigen propagandabeelden van gebombardeerde ziekenhuizen te kunnen sturen, en eventueel om diplomatieke boodschappen te kunnen verzenden.

Na de beëindiging van de Golfoorlog door president George H. Bush, die geen bezetting van Irak wilde, omdat hij daartoe geen VN-mandaat had, besloot Saddam Hussein direct en op zeer bloedige wijze de opstand van de Koerden in zijn land neer te slaan. De beelden van hongerende en verkleumende Koerden in de bergen van Noord-Irak gingen de wereld over en de roep om een humanitaire reddingsactie werd zo luid dat het Westen inderdaad weer ingreep, dit keer door een ‘no fly zone’ in te stellen boven de noordelijke helft van Irak.

Aansluitend braken er in Somalië burgeroorlog en hongersnood uit, waarvan de tv-beelden ook velen in het Westen door merg en been ging. Ook hierdoor besloten de Verenigde Staten dat militair ingrijpen moest, om enkele jaren later na weer onthutsende tv-beelden – van een dode Amerikaanse soldaat die achter een pantserwagen door de straten van Mogadishu werd gesleept – ook weer even snel de aftocht te blazen. Deze drie voorbeelden versterkten het idee dat er een CNN-effect was, waarbij CNN stond voor de macht van alle grote westerse tv-organisaties. Die zouden tezamen zo veel invloed hebben gekregen op de publieke opinie in eigen land, dat de regeringen hierdoor zich zo onder druk gezet voelden dat ze wel moesten ingrijpen, ook als ze dat om geopolitieke of andere strategische redenen eigenlijk helemaal niet wilden.

President Clinton, wijzer geworden door Mogadishu, hield zich tijdens zijn tweede ambtstermijn (1996-2000) ook aan die niet-inmenging. Nadat Osama bin Ladens Al Qaida het aantal aanslagen had opgevoerd, zoals in Kenia, beperkte hij de reactie tot het laten afvuren van ‘cruise missiles’. Naast de half mislukte aanslag op het World Trade Center in New York in 1994 waren die aanslagen wel de voorboden van 9/11, waarmee zijn opvolger George W. Bush te maken zou krijgen.

9/11

Wat betreft de relatie krijgsmacht-media kon de Amerikaanse regering na 9/11 tevreden zijn over de uitbarsting van patriottisme en steun aan de regering-Bush in diens afkondiging van de War on Terror, te beginnen in oktober 2001 met het bombarderen van de vermeende schuilplaatsen van Osama bin Laden in Afghanistan. Sommige wetenschappers hebben ten aanzien van de nationalistische roes in Engeland ten tijde van de Falklandoorlog en in Amerika na 9/11 door de bestudering van vooral krantenkoppen en tv-nieuws geconcludeerd dat het vooral de sensationele ‘tabloid press’ was die vooropging in oorlogophitsing en eenzijdige berichtgeving volgens het patroon ‘good guys-bad guys’. Dit is niet het geval, ook de kwaliteitsmedia in de Verenigde Staten, zoals *The New York Times* en de grote tv-zenders overtroffen elkaar in het ‘rally around the flag’, door de emotionele verbijstering en ook door het instinctmatige besef dat een genuanceerde of kritische berichtgeving kijkers en lezers zou gaan kosten.

Voor de Amerikanen en Britten die in maart 2003 Irak binnenvielen was de berichtgeving ook zo’n doorslaand succes, omdat men het systeem van ‘embedded journalism’ tot in de finesses had doorgevoerd. Al die tv-journalisten en hun cameramensen die met een tank mee mochten in de opmars naar Bagdad, waren niet alleen afhankelijk van hun militaire beschermers, maar identificeerden zich ook direct met hun militaire ‘colleagues’, zodat van een afstandelijke verslaggeving geen sprake was. Het succes voor het Pentagon was zo groot dat men zelfs sprak over de Irak-verslaggeving als ‘Pentavision’.

Bloggersoorlog

De technologische revoluties in de communicatiemiddelen gingen en gaan echter onverdroten voort, wat de regeringen en strijdkrachten telkens voor verrassingen plaatste en waar men pas na enige tijd een antwoord op wist te formuleren.

Was de Vietnamoorlog de eerste tv-oorlog, de oorlog in Irak werd de eerst YouTube-oorlog en ook de eerste echte bloggersoorlog. Militairen en burgers met een internetverbinding begonnen steeds meer mailberichten te verzenden, soms zelfs vanaf het slagveld. De strijd van de North Atlantic Treaty Organisation (NAVO) in 1999 tegen Servië om Kosovo was de eerste oorlog die we een bloggersoorlog kunnen noemen. Nadat de NAVO de tv-zenders in Belgrado had gebombardeerd, konden alleen nog burgers met een internetaansluiting berichten naar het Westen verzenden.

De verbreiding van de laptop en de communicatiesatellieten die boven de militaire bases in Afghanistan en Irak werden gehangen, maakten het voor de militairen mogelijk direct met het thuisfront te communiceren, eerst per mail, later via social media zoals Hyves en Facebook. In de eerste jaren van deze directe communicatie tussen front en thuisfront – revolutionair in de militaire geschiedenis – wisten de krijgsmachten nog niet goed hoe hierop moest worden gereageerd.

Ook het feit dat de militairen nu zelf met een smartphone met fotocapaciteit rondliepen, moest door schade en schande worden geleerd: Abu Ghraib in 2004. De Amerikaanse militairen maakten zelf die 'lollige foto's' van de opgestapelde Iraakse gevangenen, als kerstkaart voor thuis. Ook de Nederlandse strijdkrachten in de Afghaanse provincie Uruzgan moesten door schade en schande de effecten leren kennen van deze directe communicatie tussen militairen en het thuisfront, of – via Hyves en Facebook – met iedereen. Nadat de eerste militairen gesneuveld waren, verschenen zij postuum in zwembroek in de pers, inclusief citaten dat die “Afghanen nog te stom zijn om hun veters te strikken”.²³

Vanaf circa 2008 kwam er langzamerhand een einde aan de korte periode waar er een soort vrijplaats in de communicatie bestond waarin iedereen – burgerbloggers en militaire bloggers – teksten en foto's konden plaatsen vanaf het front. Dit revolutionaire feit heeft er onder andere toe geleid dat het perspectief niet langer dat was zoals in de Golfoorlog – top-down, louter successen – maar bottom-up, vanuit het perspectief van de militairen, inclusief hun lijden en leed, gezien. Dit feit heeft het idee in de Verenigde Staten versterkt dat dit soort oorlogen niet te winnen zijn, en dat de gewone militairen er met een hopeloze opdracht op uit worden gestuurd, en in het algemeen 'fucked-up' naar huis terugkeren.

Wikileaks

De beeldvorming over vooral Irak werd dus een omgekeerde van die na 9/11 toen er sprake was van een eendrachtige samenwerking tussen overheden en media. Susan Moeller beweert in *Packing Terrorism* dat regeringen in het algemeen na 9/11 bezig waren met het “Distancing their own citizens and audiences from the negative human consequences of their nation's own policies – and are equally interested in emphasizing the human costs of their enemies' strategies”.²⁴

Begon de digitale verslaggeving in Kosovo in 1999, 'de eerste internetoorlog', toen alleen bloggers nog door de censuur en de verstoorde communicatietoeren kwamen, daarna werd langzaam maar zeker de veranderende 'geopolitiek van de informatie' duidelijk. De scheiding tussen journalisten, burgers en militairen begon te vervagen, daar ze alle gebruikmaakten van dezelfde communicatietechnologie. Dit stelde de regeringen en strijdkrachten aanvankelijk voor grote problemen, ook in recente jaren nog. We hoeven maar te denken aan de 'collateral murder'-video over de 'nevenschade' die het journalistieke burgerinitiatief Wikileaks in 2011 verspreidde, en aansluitend hele databanken vol Amerikaanse diplomatieke documenten.

Pas na 2008 zijn de regeringen en strijdkrachten zelf in ijltempo ook sociale media gaan gebruiken. In reactie op die Wiki-onthullingen, en in reactie op alle berichten van burgers uit crisisgebieden. Maar ook omdat Al Qaida, en de

²³ Bekkers & Beunders 2009.

²⁴ Moeller 2009, p. 147-148.

recentelijke Islamitische Staat in Irak en Syrië (IS) zelf zeer actief en zeer bedreven werden in de wereld van de propaganda via internet. Al enkele jaren nadat de geallieerde International Security Assistance Force (ISAF-troepen) op allerlei plaatsen in Afghanistan waren gearriveerd voor de strategische drie D's – Defence, Development & Diplomacy – werd de uitermate succesvolle embedded-strategie ten aanzien van de media in eigen land gedwarsboomd door het feit dat nu iedereen gewoon van huis uit naar de internetsites van Al Qaida kon surfen voor informatie, of de woordvoerders ervan in Pakistan gewoon kon opbellen.

Voor de Nederlandse embedded-verslaggeving kan nu, na afloop, met gerust hart worden geconcludeerd dat na het ook in publicitair opzicht drama van Srebrenica in 1994 – Karremans' champagne, fotorolletje, rechtszaken van nabestaanden van de moslimdoden – in Uruzgan een pr-actie op touw is gezet die zijn weerga niet kent in de Nederlandse krijgsgeschiedenis. En met succes: de steun voor de missie zelf brokkelde weliswaar langzaam af, maar de reputatie van de krijgsmacht nam elk jaar verder toe, tot er met ongekend succes elk jaar een steeds massaler bezochte Veteranendag kon worden georganiseerd in Den Haag. Dat koning Willem-Alexander in september 2014 in de troonrede kon zeggen dat er een trendbreuk kwam ten aanzien van de defensie-uitgaven – namelijk voor het eerst niet nóg meer bezuinigingen – werd niet langer tegengesproken. Dat had natuurlijk alles te maken met de nieuwe golf van terreur in dat IS-kalifaat tegen ook westerse journalisten en hulpverleners, maar was mentaal ook voorbereid door die geslaagde embedded-mediastrategie in Uruzgan.

Datastromen

In dit tweede decennium van de 21^e eeuw is dat besproken CNN-effect vervangen door een overweldigende en opwindende proliferatie van digitale datastromen van een bijna oneindige hoeveelheid digitale bronnen. Telkens is het de vraag geworden of de regeringen klaar zijn om deze 'tirannie van de real-time informatie' het hoofd te bieden. In de 19^e eeuw kon Bismarck nog maanden nadenken over een reactie op een gebeurtenis, president Kennedy was tijdens de Cubacrisis al 24/7 bezig met zijn staf om antwoorden te bedenken op de laatste ontwikkelingen en laatste telegrammen van Sovjetleider Chroestjov. De reactiesnelheid is in de decennia daarna steeds verder teruggelopen, soms reageren regeringsleiders binnen een half uur. President Hollande van Frankrijk was na de aanslag in Parijs op het satirische blad Charlie Hebdo binnen twee uur op het plaats delict.

De blogosphere is al enige jaren niet meer de ongecontroleerde online-ruimte waarin iedereen kan doen wat hij wil. Regeringen en strijdkrachten zijn in volle vaart ook actief geworden in de sociale media – met name Facebook, YouTube en Twitter – om hun 'frame' van de gebeurtenissen tot het dominante frame te maken in de publieke opinie. Hoe groot de financiële en vooral technologische inspanning is die de regeringen zich de afgelopen jaren getroosten om internet onder controle

te krijgen, werd in 2012 onthuld door de oud-medewerker van de Central Intelligence Agency (CIA), Edward Snowden, over de werkzaamheden van de National Security Agency (NSA). Sindsdien weet iedereen dat de overheid en de krijgsmacht in feite de controle over dat voorheen voor onbeheersbaar gehouden internet weer deels in handen heeft. En dat geen enkele burger of terrorist nog kan denken dat hij of zij via de moderne communicatiemiddelen kan communiceren zonder dat 'Big Brother' er weet van heeft of kan hebben.

Dat deze controle over de media terreuraanslagen in het Westen niet kan voorkomen, dat heeft de golf van aanslagen door terroristen die gelieerd zijn aan netwerken als Al Qaida of IS, of in hun opdracht handelden, wel bewezen in 2014 en 2015. Niet alleen kon het Westen niet voorkomen dat in dat nieuwe kalifaat IS de moslimextremisten westerse journalisten en hulpverleners onthoofden voor de camera, als 'Message to America', ook kon niet worden voorkomen dat de videoclippen ervan – in de beste Hollywoodstijl gemaakt – de wereld over gingen. En evenmin kon worden voorkomen dat zogeheten Syriëgangers – jonge moslims uit westerse landen – zich daar in het Midden-Oosten aansloten bij de kruisridders voor een islamitisch rijk. Maar ook niet dat die Syriëgangers uit wraak voor de bombardementen van de nieuwe geallieerde 'Coalition of the Willing' op het gebied waar de moslimextremisten de bevolking daar verdreven of terroriseerden, in steden in het Westen – Ottawa, Sydney, Toulouse, Brussel, Parijs – bloedige, steeds bloedigere aanslagen pleegden. Op gerichte doelen van de vijandelijke staat of het vijandelijke geloof, zoals het joodse, maar ook lukraak op plaatsen waar een volstrekt willekeurige hoeveelheid mensen bij elkaar was om wat ook te doen, zoals boodschappen. Hoe het Westen dient te reageren op deze nieuwe terreuraanslagen, en welke rol de media hierbij kunnen en zouden moeten spelen, dat wordt intussen driftig besproken in alle gremia die hierbij van belang zijn.

Informatieoorlog

Historicus Philip Taylor, auteur van studies over propaganda en oorlog, schreef in 2008 dat de propagandaoorlog in de War on Terror ondanks alle gemaakte fouten nog niet verloren was. De voorwaarde was wel dat het Westen de vijand beter leerde kennen, en nog meer pogingen zou doen zichzelf te leren kennen. "Het is het onvermogen jezelf te zien zoals anderen jou zien, zelfs als je het niet met hen eens bent."²⁵ Dat beeld is dat het Westen decadent, gewelddadig, overmatig en corrupt is en verslaafd aan geld, drugs en echtscheiding. De moslimextremisten gebruiken dus de westerse media als bewijs van hun eigen morele superioriteit.

In zijn ogen is de islamitische terreur terug te voeren op de Golfoorlog. 'Desert Storm' betekende immers de komst van ongelovige troepen – mannen én vrouwen – naar Saoedi-Arabië, het heilige land van Mekka. Daarom riep de Saoedische

²⁵ Taylor 2008.

prins en moslimfundamentalist Osama bin Laden in 1996 de jihad, heilige oorlog, uit tegen de Verenigde Staten. En verklaarde hij na april 2003 het door de Amerikanen 'bevrijde' maar in zijn ogen bezette Bagdad uit tot het centrum van het moslimkalifaat.

Aangezien de aanslagen op westerse doelen voor moslimextremisten van Al Qaida en IS een onderdeel zijn in de kruistocht die al meer dan duizend jaar geleden begonnen is, kunnen we volgens Taylor spreken van een 'eeuwige oorlog', en aangezien het Westen niet langer in staat is de internationale nieuwsstromen te domineren, is de kans om die te winnen nihil. Het Westen kan alleen nog concurreren. In deze concurrentie in 'de informatieoorlog' kan het Westen de morele autoriteit herwinnen door de geloofwaardigheid te herwinnen. Dat kan door een betere buitenlandse politiek te voeren, en door meer te doen aan 'Public Diplomacy'. Dat laatste omvat de poging om door de creatie van vertrouwenwekkende langetermijnrelaties door middel van 'zachte' gebeurtenissen – vriendschapsjaar, uitwisseling van kunst en sport en dergelijke – de relaties tussen de staten goed te houden of te verbeteren. En dat het voordeel biedt om de buitenlandse regeringen niet rechtstreeks te willen beïnvloeden maar gunstig te stemmen via de bevolking van die landen.²⁶

Een van de (vele) problemen die spelen bij de waardering van de pogingen van regeringen en strijdkrachten om via het middel van het counter-terrorism terroristen uit te schakelen of aanslagen te voorkomen, is dat we nooit kunnen weten hoe succesvol die pogingen zijn, en niet alleen omdat het meestal om geheime informatie gaat.

Wat we al wel kunnen zeggen is dat na de jaren van die succesvolle en zogenaamd open communicatie vanuit bijvoorbeeld Afghanistan, via die embedded-mediastrategie sinds de strijd tegen IS in 2014 begon, een periode in de westerse democratieën is aangebroken waarin de woorden 'onzichtbare maatregelen' steeds vaker klinken uit de mond van de politieke regeringsleiders. Dit kan grote effecten hebben op de media, en uiteindelijk ook op het dagelijkse leven en de houding van het publiek in crisistijden. Vertrouwen in de al dan niet direct gekozen leiders was al een van de belangrijkste pijlers onder een goed functionerende democratie. Hoe meer onzichtbare maatregelen er ook in het binnenland genomen moeten worden om de terreurdreigingen te verminderen of te elimineren, des te groter wordt de noodzaak dat de burgers de eigen leiders vertrouwen.

De hele besproken periode vanaf de 19^e eeuw overziend, moet de conclusie zijn dat de communicatie in deze 21^e eeuw zo alomvattend, permanent en zo verknoot is geraakt dat de overheden en krijgsmachten van het democratische Westen steeds meer moeite krijgen om de controle te behouden over informatiestromen, en bijgevolg ook de gewenste publieke opinie rond conflicten en oorlogen.

²⁶ Melissen 2007; Pamment 2012.

5.7 Media versus overheid/krijgsmacht en publiek

De publieke opinie heeft in tijden van conflict en oorlog altijd een belangrijke rol gespeeld, soms ook invloed uitgeoefend op het verloop ervan. In het ‘rampjaar’ 1672 was ‘het volk redeloos, de regering radeloos, en het land reddeloos’. Pamfletten speelden in deze dramatische periode een grote rol in de vorming van de publieke opinie, en ook in de woede die uiteindelijk de leiders, de gebroeders De Witt, het leven zou kosten als gevolg van een ongekende lynchpartij door ‘het volk’. Was het pamflet het medium van het individu, de krant was vanaf de 17^e eeuw het medium dat berichten bevatte over oogsten en misoogsten ver weg, en ook over politieke omwentelingen en oorlogen in den vreemde. Beide konden immers de prijzen van de goederen, en de aanvoer ervan, drastisch beïnvloeden. Alleen al om commerciële redenen is er dus altijd grote interesse geweest in wat correspondenten, oftewel briefschrijvers, vanuit den vreemde zoal schreven over de stad of het land waar zij vertoefden.

Vanaf de oudheid hebben ooggetuigen, en veelal geschiedschrijvers achteraf, verslag gedaan van opwindende gebeurtenissen. En altijd was, en is, er de vraag naar het waarheidsgehalte van die verslagen, en naar de invloed die deze berichten hadden op de lezers. Soms las men deze in gelatenheid, of met interesse, soms raakte men erdoor in paniek, of in staat van hevige opwinding. De zogeheten Tulpengekte uit de jaren 1634-1637 was het gevolg van de berichten over die Turkse tulp die zo schaars en zo gewild zou zijn dat men erin ging handelen en speculeren, niet zelden met het eigen faillissement als resultaat. Paniek kan uitbreken als bericht wordt dat de vijand op het punt staat de stad in te nemen, en iedereen te verkrachten en/of te vermoorden die men te pakken kan krijgen.

Aan mediaberichten, of ze nu mondeling worden gebracht of via papier, kan in sommige tijden dus enorme betekenis worden gehecht. Dat is de reden dat de regeringen in zowel pre-democratische als democratische tijden altijd nauwlettend de inhoud van de dominante media hebben gevolgd. Temeer ook omdat objectiviteit en onafhankelijkheid de meeste eeuwen geen vereisten waren, laat staan gebruik. ‘De almanak en de krant zijn de leugenzakken van het land’, gold lange tijd als een gevleugeld gezegde.

In de 19^e eeuw kunnen we minstens drie oorzaken aanwijzen waarom de objectiviteit terrein won in de media. De eerste was het geloof in de rede die tijdens de Verlichting tot wetenschap werd. De tweede was de commercialisering van de media, die dankzij de technologie van de rotatiepers, de massapers mogelijk maakte. De komst van de telegraaf maakt de verspreiding van nieuws over lange afstand een stuk sneller, maar telegraferen was duur, dus werd de opdracht: ‘Alleen de kern per telegram, opinies en het overige kunnen per brief worden verzonden.’ Nieuwsagentschappen bedachten daarbij dat zij het nieuws aan meer mensen van verschillende afkomst, herkomst of religie konden verkopen als zij

zich onthielden van al te subjectieve bewoordingen. Objectief nieuws over ‘de feiten’ heeft dus een filosofische, technologische en commerciële herkomst.

Massapers

De massapers werd vanaf het midden van de 19^e eeuw snel omvangrijker en de eigenaren werden machtiger. Zo machtig dat de grote persbaronnen in Amerika soms politieke invloed wilden uitoefenen via hun krant. Bekendste, zij het misschien apocriefe, uitspraak is die welke krantenmagnaat W.R. Hearst in de politieke crisis in 1898 tussen Amerika en het door Spanje geregeerde Cuba deed tegenover zijn correspondent ter plekke. Die telegraferde uit Havana: “Everything is quiet. There is no trouble here. There will be no war. I wish to return.” Hearst antwoordde: “Please remain. You furnish the pictures. I will furnish war.”²⁷ Die er ook kwam.

In Engeland zorgden in datzelfde jaar en daarna de grote krantenmagnaten als lord Northcliffe ervoor dat de berichtgeving over de tweede Boerenoorlog in Zuid-Afrika de nationalistische gemoederen zozeer ophitste dat ook berichtgeving door de boeren en Britse pacifisten over het gebruik van ‘concentratiekampen’ en over uithongeringstactieken geen enkel effect op de politiek kreeg. Deze Boerenoorlog wordt als vingeroefening beschouwd voor de Eerste Wereldoorlog, waarin het woord propaganda dominant werd, zeker in Groot-Brittannië, en waar journalisten van de oorlogvoerende landen niets tegenin konden brengen. Alleen al omdat ze geen toegang kregen tot het front, en omdat negatieve berichtgeving als hoogverraad werd beschouwd. Alleen in neutrale landen, zoals Nederland, was er sprake van enigerlei vorm van objectieve en veelzijdige informatie over wat zich in de loopgraven en daarbuiten in Vlaanderen en Frankrijk afspeelde.

Alleen gedurende de Spaanse Burgeroorlog waren in Europa en Amerika de media en politiek scherper verdeeld dan ooit tevoren: men was voor of tegen de democratisch gekozen linkse republiek, voor of tegen de rechtse bestrijder ervan, generaal Franco. Die verdeeldheid is inherent aan burgeroorlog.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog, en ook de koloniale oorlogen die in het kielzog van het einde ervan in 1945 werden gevoerd tegen de nationalistische koloniën, was er enerzijds sprake van grote mate van propaganda en censuur, en was er anderzijds ook sprake van grote mate van instemming van de kant van de politieke partijen en media met het beleid zoals dat door de regering werd gevoerd. Het bleef zoals de eerder vermelde Bismarck in 1870 zei: “als vaderlandsliefde, de nationale eer of het voortbestaan van de natiestaat zelf, op het spel stond, dan was er van onafhankelijkheid en objectiviteit bij de meeste massamedia geen sprake.”

²⁷ Knightley 2004, p. 58.

Icoonfoto's als mythe

De grote breuk in het fenomeen van soepel met de eigen regering en eigen strijdkrachten meevertende en meewerkende media is de Vietnamoorlog geweest, die niet alleen de eerste tv-oorlog was, maar ook de eerste persfoto-oorlog genoemd kan worden. Dat laatste heeft minder aandacht gekregen dan het eerste. Foto's zijn sinds de Amerikaanse Burgeroorlog gebruikt om gezag te verlenen aan oorlogsverslaggeving. De beroemde foto van oorlogsfotograaf Robert Capa uit 1937 in de Spaanse Burgeroorlog – titel: 'Fallen Soldier' – zou destijds ervoor hebben gezorgd dat velen uit andere landen naar Spanje trokken om de benarde republiek te helpen, een soort Syriëgangers van toen. Die foto laat zien dat een republikeinse soldaat, getroffen door een kogel, wijd gebarend achterovervalt. Deze beroemd geworden iconfoto heeft sindsdien tot grote imitatie drang geleid onder alle oorlogsfotografen, tot op de dag vandaag. Tijdens de Vietnamoorlog (1963-1975) werd oorlogsfotografie geassocieerd met 'persoonlijk', 'onafhankelijk' en 'ongecensureerd'. Deze trits werd het journalistieke ideaal, zoals deze voor anderen het obstakel werd genoemd voor regeringen en strijdkrachten om ongestoord en met succes hun werk te doen.

Michael Griffin heeft deze stijl van persfoto's nemen de 'Vietnam-mythe' genoemd.²⁸ Oorlogsfotografen wilden net als Robert Capa, die in 1954 in Vietnam op een mijn was gestapt, dé persoonlijke, emotionele foto maken van de oorlog op 'het beslissende moment', van de inspanning, van het leed enzovoort. De jacht op die unieke foto betekende in de praktijk wel een verregaande samenwerking met de militairen, van wie men ook in Vietnam afhankelijk was voor transport, bijvoorbeeld voor een 'jungletripje' per helikopter.

Het feit dat vele Amerikanen, en ook Europese pro-Amerikanen, uiteindelijk murw raakten door het avond aan avond zien van zo veel ellende in Vietnam – inclusief beelden van vermoorde vrouwen en baby's, en het in brand steken door een G.I. met zijn Zippo-aansteker van een strooien hut van een Vietnamees gezin ("We had to destroy the village to save it"), leek de macht van de media te bevestigen. En de vele wereldprijzen voor dé Persfoto van het Jaar (Pulitzer, World Press Photo) die vaak in Vietnam gemaakt waren, versterkte bij oorlogsverslaggevers het idee dat zij beelden naar huis moesten zenden die zo persoonlijk en emotioneel mogelijk waren, niet beelden die iets zeiden over de strijd zelf, als dat via een foto of een paar filmbeelden al mogelijk zou zijn.

Deze zelfopgelegde roeping van de oorlogsverslaggever als de eenling die dé waarheid van de oorlog zou vastleggen, moet ook als oorzaak worden aangevoerd voor de gedweeheid waarmee de journalistiek in 1991 de Golfoorlog versloeg. Maar dit keer hadden de fotografen het nakijken, en werd het de livetelevisie van CNN

²⁸ Griffin 2010.

die zorgde voor eenzelfde soort journalistieke opwinding over macht en onafhankelijkheid. In feite, zo heeft alle mediaonderzoek uitgewezen, was de Amerikaanse berichtgeving over 'Desert Storm' uitermate nationalistisch. Zelfs de noodzaak de realiteit van de oorlog weer te geven, leek losgelaten te zijn, ook al was dat voor de schrijvende pers helemaal niet mogelijk. Men kon moeilijk in zijn eentje door die woestijn gaan lopen, en dus bleef men mokkend samenhouden in de 'perspool' nabij de tent waarin generaal Schwarzkopf zijn dagelijkse videoshow opvoerde.

Betrokkenheid op de Balkan

Voor de hele journalistiek, zeker de schrijvende oorlogsverslaggevers, kwam de mogelijkheid voor revanche enkele jaren later toen het uiteenvallen van veelvolkerenstaat Joegoslavië ontaardde in burgeroorlogen in diverse delen van het land. Dit keer lag er geen woestijn, journalisten konden er in één dag met de auto heen rijden, wat velen ook deden. Daar aangekomen waren zij volstrekt op zichzelf aangewezen. In deze steeds afschuwelijker wordende burgeroorlogen was er geen 'eigen krijgsmacht' zoals in de Golfoorlog met wie men embedded mee kon. Het gevolg was dat de oorlogsverslaggeving over de Balkanoorlogen diverser werd dan lang het geval was geweest, ook persoonlijker, en dat menig journalist uiteindelijk de houding opgaf dat de journalistieke taak was om de zaak van alle kanten en zo objectief mogelijk te belichten. Want velen zagen hoe ongelijk de strijd, zeker in Bosnië, was tussen de Serviërs en Kroaten enerzijds en de minderheid van de Bosnische moslims anderzijds.

Er kwam binnen de wereld van de westerse media, en ook kunstwereld en politieke partijen, een sterke actie op gang om het Westen over te halen in te grijpen ten gunste van de verdrukte moslims. De ervaren Britse journalist Martin Bell hield een pleidooi tegen de emotionele journalistieke afstandelijkheid ten opzichte van de gebeurtenissen daar. "In de nieuwsindustrie is het geen betrokkenheid maar onverschilligheid die tot slechte praktijk leidt. Goede journalistiek is de journalistiek van 'attachment'. Het gaat niet alleen om het weten, maar ook om het zorg dragen voor."²⁹

Of deze propaganda vanuit diverse kringen, niet alleen delen van de media, ten gunste van militair ingrijpen door de NAVO, ook daadwerkelijk president Clinton in 1995 heeft doen besluiten dat het tijd werd om NAVO-troepen erheen te sturen, is nog altijd omstreden. De nabijheid en ongekend bloedige karakter van de strijd op de Balkan, het eerste grote bloedvergieten ook sinds 1945 in Europa, zorgde in die jaren negentig wel degelijk voor een grote emotionalisering van de media, en ook van de publieke opinie over de Balkanoorlogen. Ook hier werd door, de meestal progressieve, voorstanders van militair ingrijpen verwezen naar Hitler en de Tweede Wereldoorlog – retoriek waarvan meestal alleen haviken

²⁹ Bell 1996, p. 127-128.

gebruikmaakten en maken. Een foto van een uitgemergelde man achter prikkeldraad, kreeg direct het bijschrift in chocoladeletters ‘Bergen Belsen ’92’.³⁰

Enkele jaren later, toen Kosovo zich onafhankelijk van Servië wilde maken, en de NAVO besloot doelen in Servië te bombarderen, inclusief tv-zenders in Belgrado, toen was de publieke opinie onder dezelfde mensen die in de jaren voor 1995 vóór ingrijpen waren, ineens tegen. Ook hier speelden tv-beelden van bombardementen die verkeerd afliepen – mensen op een brug werden gebombardeerd in plaats van dat munitiedepot en dergelijke – een grote rol.

9/11 en ethiek

Deze periode van snel wisselende emoties binnen de media ten aanzien van oorlogen elders werd met de aanslagen op 9/11 in één klap beëindigd. “Nous sommes tous Américains”, schreef het Franse dagblad *Le Monde*, en weinigen in het Westen ontzegden Amerika het recht om met alle middelen achter het brein erachter, Osama bin Laden, en zijn islamitisch-fundamentalistische groep Al Qaida aan te gaan. Vele landen in het Westen en Azië schaalden zich subiet achter de militaire ‘gevechts- en opbouwmissie’ om de inheemse Taliban-fundamentalisten en de ‘logées’ van Al Qaida uit Afghanistan te verdrijven, en het land op de been te helpen.

De aanval op de Twin Towers in New York, het Pentagon in Washington en de noodlottige kaping van nog een Boeing boven Pennsylvania leidde tot een spontaan ‘Dit is Pearl Harbour’-gevoel in het hele Westen, tot grote sympathie met en steunbetuiging aan de Verenigde Staten die, zich twee eeuwen veilig wanend op eigen grondgebied, nu voor het eerst thuis werden geraakt, en nog wel in het kapitalistische hart van de eigen ‘American dream’, Manhattan.

Voor de media betekende deze schok het laten varen van elke vorm van nuance of perspectief, laat staan het zich verdiepen in de aard van de daders. Het opmerkelijkste aan de mediaberichtgeving op en direct na 9/11 is geweest dat alle Amerikaanse media, de tv voorop, direct de beelden van de ramp censureerden. De technieken die normaliter worden gebruikt om gebeurtenissen te dramatiseren, werden nu gebruikt om de sensatie kleiner te maken. Men liet alleen beelden van grote afstand van de Twin Towers zien, in licht blauw en grijs, en zonder veel actie, laat staan van springende mensen, en helemaal niet van slachtoffers op het moment dat ze al dan niet vlamvend, de grond raakten, waar ook beelden van waren. Lichaamsdelen werden niet getoond, men sprak van ‘overblijfselen’.

Hoe sterk de emotie en het patriottisme het spontaan winnen van de journalistieke ethiek die in normale tijden wordt gepredikt, wordt ook getoond door de uitspraken die journalisten naderhand deden over de manier waarop zij

³⁰ Beunders 2010.

handelden. “Je wilt de waarheid vertellen, maar je wilt de mensen niet zo ziek maken dat ze het niet kunnen aanzien. De mensen moest worden verteld wat wij wisten. En ze moesten worden gerustgesteld dat het land niet instortte.” De Amerikaanse journalistiek beschouwde het als haar plicht, zei men naderhand unisono, informatie te geven als een vorm van ‘publieke dienstverlening’, en om te handelen in het ‘algemeen belang’, de twee termen die zij retrospectief over 9/11 het vaakst gebruikte.³¹ Deze uitspraken bevestigen enerzijds de ethische opvatting over het eigen beroep dat journalisten hebben, en anderzijds dat in tijden van nood het belang van de anderen, zeker van het hele volk, uitgaat boven het eveneens ethische belang van een objectieve, veelzijdige berichtgeving.

Media en spijt

Nadat als follow-up op de militaire operaties in Afghanistan de Anglo-Amerikaanse inval in Irak in maart/april 2003 in euforie was begonnen, maar daarna was verzand in een eindeloos en hopeloos lijkende militaire actie om in Irak rust en democratie te brengen, kregen media spijt van hun hosannagejuich over de opmars naar en bevrijding van Bagdad. Dat gejuich was mede een gevolg van het door de militairen ingevoerde embedded-systeem van verslaggeving. Journalisten waren en zijn in oorlogsgebieden bijna altijd afhankelijk van de militairen, voor hun eigen veiligheid, voor transport en in het verleden meestal ook voor de communicatie.

Anchorman van de tv-zender ABC, Dan Rather, zei over de eenzijdige verslaggeving: “Het is een obscene vergelijking (...) maar u weet dat er in Zuid-Afrika een tijd was dat mensen brandende autobanden deden om de nek van mensen die anders dachten. In sommige opzichten is de angst dat je hier wordt ‘ge-autoband’ (necklaced), dat je een vlamme band om krijgt wegens gebrek aan patriotisme. Het is de angst die journalisten ervan weerhoudt om de hardste van de harde vragen te stellen.”³² De hoofdredacteur van *The New York Times*, Daniel Okrent, gaf toe: “Het falen was niet individueel, maar institutioneel.”

Van de Golfoorlog in 1991 zijn diverse beelden, foto’s en filmbeelden, die iconisch zijn geworden – de ‘Turkey Shoot’ op de ‘Highway of Death’ naar Bagdad, opperbevelhebber Norman Schwarzkopf voor zijn videoscherm met de ‘smart bombs’ – maar van de oorlog in Afghanistan en Irak zijn geen triomfbeeld overgebleven. Ook de liquidatie van Osama bin Laden in 2011 heeft geen beeld opgeleverd dat de langdurige en pas na tien jaar succesvolle kloppacht zou kunnen verbeelden. Sterker, door het lijk in zee te dumpen hebben de Verenigde Staten bewust getracht elke kans op de transformatie van zijn graf tot pelgrimsoord te voorkomen.

³¹ Mogensen 2008.

³² Grimes 2011, p. 196.

Slechtere reputatie

Door de nationalistische roes na 9/11, en de nationalistische euforie over het snelle succes bij de opmars naar en inname van Bagdad in april 2003, en de excuses over de eenzijdige berichtgeving van kwaliteitsmedia zelf, kreeg het begrip ‘nieuws’ een slechte naam. Kritische wetenschappers concludeerden op basis van krantenonderzoek of tv-onderzoek steeds vaker dat ‘de media’ zich of gewoon in de luren lieten leggen door hun regeringen en strijdkrachten, of zich – net zo erg – lieten leiden door platte motieven van winst: kritische journalistiek leidde tot minder lezers en kijkers.

Zo werd bijna consensus dat de eenzijdigheid – en kortzichtigheid – van de War on Terror die president Bush direct na 9/11 aankondigde, werd geëvenaard door de eenzijdigheid en kwalijkheid van de berichtgeving over ‘de vijand’; de islamitische terreurorganisaties. Niet alleen in de sensatiepers, de tabloid press met zijn tabloid terror, maar ook op tv en in de kwaliteitsmedia werd de vijand op eenzelfde manier ontmenselijkt als destijds Hitler deed met de joden. De vijand werd namelijk niet zelden afgeschilderd als een ziekte, meestal een ‘kankergezwell’, maar ook in termen als “Het ongedierte heeft weer toegeslagen.”³³

De kritiek op ‘de media’, die kijk- en leescijfers oftewel winst steeds meer de boventoon lieten voeren in dit tijdperk van neoliberaal turbokapitalisme, werd sterker en sterker, totdat journalist Martin Bell in 2008 ronduit ‘de dood van het nieuws’ aankondigde.³⁴

Nieuwe media

Om meer redenen raakte de journalistiek in een identiteitscrisis. Terwijl men in ethische zin steeds meer tegenwind kreeg over de vooringenomen wijze van berichten over politieke en militaire gebeurtenissen in binnen- en buitenland (ook in Nederland stak er na ‘de opstand der burgers’ in 2002 een anti-mediastorm op), werden de traditionele media, die intussen ‘oude media’ werden genoemd, van alle kanten ingehaald door ‘nieuwe media’ waarover met name gewone burgers dankzij internet kwamen te beschikken. Door de opkomst van internet, en draadloze mobiele telefonie met internetfunctie: de smartphone, raakten de ‘oude media’ in een defensief.

Elke beroepsgroep die jaren van bloei doormaakt, wordt daardoor zelfbewust en soms arrogant. De houding ten aanzien van internet was er eerst een van onverschilligheid, daarna werd deze een van paniek. Er kwamen steeds meer kanalen als alternatief voor de krant of het tv-nieuws, eerst de ‘site van het volk’ Wikipedia, daarna de sociale media als Facebook, en niet veel later werd YouTube – het audiovisuele Wikipedia – een populair alternatief voor de traditionele media, ook

³³ Steuter & Wills 2010; Debrix 2007; Chermak 2002.

³⁴ Bell 2008.

over oorlogen als die in Irak. Militairen en burgers zetten beelden en informatie op die nieuwe media, die de oude media niet konden geven. Zo ontstond er rond de ‘oude media’ een sfeer van falen en verzaken, wat het zelfbewustzijn van de journalistiek jarenlang bedrukte.

Pas circa 2007 begonnen de ‘oude media’, net als de strijdkrachten, te beseffen hoe groot de omvang was van de concurrentie van internetcommunicatie, en begonnen zij de handschoen op te nemen, door zelf ook uitermate actief te gaan bloggen, en de internetsites van het eigen medium steeds sneller te verversen en aan te passen met live updates, of via liveblogs van redacteurs in de rechtszaal, bij de ramp of waar ook iets te melden viel.

De onthullingen door burgeractivisten zoals Julian Assange van officiële documenten van de Amerikaanse overheid, Wikileaks, door de toenemende aantallen hacks van digitale databanken van banken en ook overheidsinstellingen door activisten of terroristen, werd duidelijk dat het Westen de technologische voor­sprong uit de tijd van de Golfoorlog kwijt was geraakt, en dat alle zeilen bijgezet moesten worden om niet ten onder te gaan in de cyberoorlog, zoals de oorlog van de 21^e eeuw deels is gaan heten.³⁵ Het andere deel wordt gevormd door een terugkeer naar de meest primitieve vormen van terrorisme: het gooien van een handgranaat in een menigte, of het met Kalasjnikovs doodschieten van uitgekozen tegenstanders onder de bevolking van de vijandelijke staat.

‘Twitter-revolutie’

Voor de beeldvorming van conflict en oorlog heeft de digitalisering ook grote gevolgen gehad. De hedendaagse oorlogsvoering omvat in toenemende mate ‘special forces’, ‘drones’ en aanverwante ‘cyber warfare’ – aspecten die moeilijk te fotograferen en filmen zijn. Toch en misschien wel juist door dit fenomeen van ‘databasing the world’, gaan de massamedia in het Westen door met het presenteren van een iconische visie op oorlog die uit de 20^e eeuw stamt, en met name de Tweede Wereldoorlog. Tegelijkertijd zetten de traditionele massamedia door het steeds veelvuldiger gebruik van liveblogs en door burgers en slachtoffers aangeleverde beelden de berichtgeving van natuurrampen en crises en oorlogen op zijn kop. De ‘Arabische Lente’, die in 2009 in Iran leek te beginnen met de ‘icoonfoto’ van de neergeschoten vrouw Neda, maar echt begon in 2011 met anti-regeringsdemonstraties in Tunesië en later oversloeg naar Egypte, Syrië en Libië, wordt ook wel de ‘Twitter-revolutie’ genoemd. Dit is, zeker retrospectief, zwaar overdreven. Natuurlijk, in elke revolutionaire situatie kan elk stukje informatie explosief zijn, of dit nu mondeling wordt doorgegeven, op een stukje papier of pamflet of via Twitter en andere nieuwe media.

35 McCaughey & Ayers 2003; Van de Donk et al. 2004.

De aloude massamedia hebben in deze ‘Arabische Lente’ een misschien wel grotere rol gespeeld. De Arabische tv-zender uit Qatar, Al Jazeera, was bijvoorbeeld verboden in Tunesië, maar iedere Tunesiër kon de beelden toch draadloos ontvangen. Net zoals de inwoners van de DDR in 1989 ook werden aangemoedigd te gaan demonstreren toen ze op de West-Duitse tv de beelden van de studentendemonstraties in juni op het Plein van de Hemelse Vrede zagen. Tijdens een van de demonstraties in Tunesië liep een demonstrant met een bord: “Thank you, Al Jazeera!”

In het algemeen is het in het Westen, en ook in Nederland, ook zo dat al die burgerjournalisten met hun blogs en geüploade foto’s op Instagram en andere sociale media, toch niet zonder de massamedia kunnen als het gaat om het laten slagen van een sociale beweging of regelrechte revolutie. Inmiddels is het patroon dat de massamedia permanent de nieuwe media scannen op interessante berichten en beelden, en die dan opvoeren in de krant of vertonen in de tv-uitzending.

Islamterrorisme

Anno 2015 is de relatie tussen de media en de regeringen en strijdkrachten weer in een heel nieuw vaarwater gekomen, door de golf van terreuraanslagen op eigen bodem, in eigen stad. Na de islamitisch-extremistische aanslagen in Madrid (2004, circa 180 doden) en Londen (2005, circa 50 doden) was het enkele jaren stil. Alle aandacht ging uit naar de burgeroorlogen in Irak en Syrië. Het vacuüm dat in het noorden van beide landen ontstond werd in 2014 opgevuld door Al Qaida-achtige extremisten die de Islamitische Staat in Irak en Syrië uitriepen, het kalifaat dat Osama bin Laden in 1996 al had uitgeroepen voor Bagdad zelf maar wat toen door de Amerikaanse aanwezigheid niet van de grond kwam.

Het nieuwe en schokkende aan de situatie was dat in de multiculturele samenlevingen die de landen van West-Europa waren geworden, ook extremisten opstonden om met veel wapens en nog meer bloedvergieten hun particuliere of collectief-religieuze opvattingen door te drijven. Dat gold voor de Noorse autochtone extremist Anders Breivik die tegen de multiculturele samenleving streed en daarom 72 progressieve jongeren op een eilandje doodschoot. Dat gold ook voor moslimjongeren die plotseling de pogingen tot assimilatie verruilden voor het islamitisch fundamentalisme, en – vaak opgezweept door internetpropaganda – overgingen tot geweld in eigen samenleving. Dat gold voor de moordenaar van de Nederlandse filmmaker en columnist Theo van Gogh, dat gold voor de moord op straat in Londen in 2014 van de Britse militair Lee Rigby door een extremist – beiden in de vorm van het doorsnijden van de hals – en dat gold al helemaal voor de aanslagen in steden als Ottawa, Sydney, Toulouse, Brussel, en begin 2015 in Parijs. Het doelwit waren ofwel politici, willekeurige burgers, joodse burgers of scholen, of, zoals in Parijs, de redactie van een satirisch weekblad dat het – ook na de grote

rellen in het Midden-Oosten in 2005 over de publicatie in Denemarken van cartoons over de profeet Mohammed – nog altijd waagde de profeet van de islam te bespotten. Een tiental redacteuren moest dit met de dood bekopen, naast de politieagenten en winkelende burgers in een joodse supermarkt.

De situatie begin 2015 was een dermate explosieve, dat sommige waarnemers en columnisten zich somber afvroegen of de burgeroorlog in landen als Frankrijk nog wel af te wenden was.³⁶ De conclusie over de houding van ‘de media’ in tijden van conflict moet zijn dat ze door de bank genomen een niet zo goede staat van dienst laten zien. Of het nu uit het streven naar winst is of uit nationalistische of andere emotionele gevoelens, de media kiezen vaker partij in conflicten dan ze zelf willen toegeven.

5.8 Het publiek versus media en regeringen/strijdkrachten

De burger als nieuwsproducent

Hoe reageert het publiek, de mensen, op nieuws van dichtbij of van veraf, in het bijzonder als het om conflicten gaat? Daar is geen algemeen antwoord op te geven. Hoe iemand reageert op conflicten – een ongeluk, een caféruzie, ontslagronde in de bedrijfstak of een grootschaliger gewapend conflict – hangt af van persoonlijke zaken zoals het DNA, de opvoeding, de sociaaleconomische situatie en het opleidingsniveau en van de sociale omgeving waarin iemand leeft. Sommige mensen zijn simpelweg van huis uit opgewekter dan anderen, en sommigen zijn van nature meer bereid anderen spontaan te helpen dan anderen. Niettemin zijn er enkele objectieve veranderingen opgetreden in de relatie tussen burgers en hun media.

Internet en de mobiele telefonie met sms en internetfunctie heeft de burger vanaf de jaren negentig van de 20^e eeuw van vooral een passieve nieuwsconsument ook potentieel tot een actieve nieuwsproducent gemaakt. En heeft hem/haar in staat gesteld op elk gewenst moment over alle mogelijke onderwerpen mee te praten via de sociale media. Deze emancipatie van de doorsneeburger in mediaal opzicht is een van de grootste sociaal-culturele revoluties van de afgelopen decennia. Of de burger als consument van nieuws zoveel anders reageert dan vroeger, dat is nog maar de vraag.

Altijd heeft de geschiedschrijver of de journalist gebruikgemaakt van ooggetuigen van gebeurtenissen. De eerste geschiedschrijver, Herodotus, baseerde zijn ‘Historiën’ al op wat mensen in de oorden rond de Middellandse Zee hem vertelden, meestal met terugwerkende kracht over hoe het lang geleden was gegaan.

³⁶ Ephimenco 2015.

De belangrijkste vraag die Herodotus zich hierbij stelde, en die nog altijd de belangrijkste vraag is als het gaat om nieuws, is deze: “Wie is het die mij dit vertelt?” Kan de ooggetuige het inderdaad weten? Wat zijn zijn/haar eigen belangen bij het vertellen van een verhaal?

Burgers hebben in latere eeuwen, toen het alfabetisme meer verbreid raakte, zelf ook ooggetuigenissen of herinneringen opgeschreven, de zogeheten Egodocumenten, die soms werden gepubliceerd, soms in een nalatenschap werden gevonden, en werden gebruikt door historici. Door de uitvindingen van technische methoden om de werkelijkheid vast te leggen – fotografie, film, video, bandrecorder, smartphone – heeft de burger sinds de uitvinding van de fotografie in 1839 heel langzaam meer vastgelegd over zichzelf of de omgeving waarin hij/zij zich bevond. Tot medio 20^e eeuw waren fotocamera en zeker filmcamera nog lang geen gemeengoed.

Amateurbeelden

De rol van de burger als ooggetuige van zijn tijd was de hele 20^e eeuw door zeer beperkt. De filmbeelden die de Amerikaanse burger Abraham Zapruder maakte van de moord op John F. Kennedy in 1963 waren uniek, ook door de zeldzaamheid ervan. Het duurde bijvoorbeeld tot 1991 voordat er weer ‘burgerbeelden’ opdoken met grote betekenis, zoals de videobeelden die een omwonende in Los Angeles maakte van het politiegeweld tegen de zwarte Rodney King. De betekenis ervan lag hem in de grootschalige rassenshaken die uitbraken in de stad toen de agenten werden vrijgesproken van mishandeling. De beelden van 9/11 waren ten dele ook afkomstig van burgers of van camera’s die toevallig aanstonden.

De oorlog tegen Servië over Kosovo in 1999 was de eerste ‘internetoorlog’, in die zin dat na de bombardementen op de RTV-zenders in Belgrado, alleen burgers met een internetaansluiting nog berichten naar het buitenland konden mailen over de situatie in de eigen omgeving.

De militaire operaties in Afghanistan en Irak werden onder andere gekenmerkt door de mogelijkheid die militairen hadden om zelf tekst en beelden te zenden via internet. Ook de lokale bevolking begon dit te doen. Tezamen verminderde deze bottom-up-verslaggeving de mogelijkheid voor de militaire en politieke top om aan gebeurtenissen een bepaalde spin te geven in de communicatie naar de media en bevolking toe.

Het kwam sinds de komst van de mobiele telefoon met foto- en filmcapaciteit steeds vaker voor dat belangrijke gebeurtenissen door mensen die toevallig aanwezig waren werden gefilmd. De ophanging van Saddam Hussein in 2006, de dood van demonstrante Neda in Teheran in 2009 en de moord op Gaddafi eind 2011 zijn hier slechts enkele voorbeelden van.

De scheidslijn tussen militairen, journalisten en burgers is dus steeds vager geworden. Een ‘burgergetuigenis’ is individueel, rauw, direct, onafhankelijk en subjectief. Collectief kan het echter leiden tot wat wel de ‘wisdom of crowds’

wordt genoemd, een tamelijk objectief dan wel waardevol resultaat waarbij geldt: de som is meer dan de delen. Voorbeelden zijn Wikipedia (dat om die reden in 2015 de Erasmusprijs kreeg), en allerlei vormen van inschakeling van 'het publiek' voor projecten die individueel niet uit te voeren zijn. Individuen kunnen helpen bij bijvoorbeeld het ontcijferen van oude teksten, kunnen foto's uit het eigen familiealbum uploaden naar een site over de woonbuurt, of kunnen allerlei metingen doen naar bijvoorbeeld de luchtzuiverheid en dergelijke.

Deze emancipatie van de burger tot freelancejournalist betekent niet dat de burgers nu zonder inmenging van de 'oude media' kunnen communiceren. Dit gebeurt al veel, maar meestal zijn dat internetsites waarop mensen met elkaar over politiek of relaties of wat ook met elkaar praten. Wil een 'burgergetuigenis' in de vorm van een foto of filmbeelden, of een document, enig effect sorteren in 'de publieke opinie' of de politiek, dan is het vliegwiel van de oude massamedia nodig. Dit is ook het geval bij Wikileaks, de internationale, online, non-profit, journalistische organisatie die geheime informatie publiceert van anonieme bronnen ten einde misstanden aan de kaak te stellen. De Australische internetactivist Julian Assange werd hier na 2006 het boegbeeld van.

Zonder aandacht voor de soms schokkende beelden, zoals van een verkeerd aflopende Amerikaanse raketaanval op burgers in Irak, blijven dit soort sites binnen het universum van internet zelf. Assange en na hem de Amerikaanse klokkenluider Edward Snowden zochten bewust samenwerking met de meest respectabele kranten en omroepen in de wereld op, om hen in staat te stellen op basis van selectie en kadering van het gehackte digitale materiaal een serie priemeurs te leveren.

Voor de overheden en de nationale veiligheid was het een schok te ontdekken dat internetactivisten in staat bleken om zich toegang te verschaffen tot allerlei databanken van de overheid, en vooral hoe slecht die databanken beveiligd bleken voor hackers. Ook overheden werden en worden verdacht van het hacken van databanken van buitenlandse mogendheden of overheidsinstellingen, met als bekendste voorbeelden Iran en Noord-Korea, als nieuwste vorm van spionage.³⁷ Dat cyberspionage ook onder bondgenoten, zoals binnen de NAVO, geschiedt, is intussen ook geen geheim meer. Amerika heeft in dit opzicht opnieuw een voor-sprong genomen, daar de meeste software in de Verenigde Staten wordt gefabriceerd, door firma's als Microsoft en Apple, en ook de meeste zoekmachines en sociale media in handen zijn van Amerikaanse bedrijven zoals Google en Facebook.

³⁷ Carafano 2012.

De burger als ontvanger van nieuws

De mens heeft een grote veerkracht in tijden van tegenspoed. Die veerkracht verschilt vanzelfsprekend van mens tot mens, en is afhankelijk van diverse factoren. Extreem geformuleerd, in tijden van oorlog is het zelfmoordpercentage het laagst, in tijden van welvaart neemt dit percentage toe. Wel is bewezen dat ondernemers of mensen met grote privéschulden in tijden van economische crisis vaker zelfmoord plegen als zij geen toekomst meer zien. Maar ook dit is cultureel bepaald, in Amerika is het optimisme over de persoonlijke toekomst altijd groter geweest dan in Europese landen met een sterke verzorgingsstaat waarin de verantwoordelijkheid voor het eigen sociaaleconomische leven minder ontwikkeld is.

In het algemeen kan worden gesteld dat mensen naar spanning zoeken in tijden van verveling, en naar luchtig entertainment in tijden waarin de werkelijkheid te onaangenaam wordt. Te veel werkelijkheid leidt dus tot fictie, maar als de mensen de indruk krijgen dat ze te veel in een fictiewereld leven, neemt de behoefte aan informatie over de rauwe werkelijkheid – met primeurs en onthullingen – toe. De mens begeeft zich dus altijd in het grijze gebied tussen werkelijkheid en fantasie, en zigzagt daar doorgaans met veel gemak doorheen, meestal ook heel goed in staat om werkelijkheid van fictie te onderscheiden.

Hoe mensen reageren op conflicten, ongelukken en oorlog in de werkelijkheid loopt uiteen, en is deels afhankelijk van het karakter en kennisniveau van de persoon. Maar er is niet één bron van veerkracht, want veerkracht is een dynamisch proces van interactie met zichzelf en met de omgeving. Bij een conflict of ongeluk is de keuze tussen ‘flight, fight or freeze’: men kan wegrekken van het ongeluk/conflict, men kan direct gaan helpen of meevechten, of men raakt verlamd. Als het gaat om het vernemen van ellende via de media is de situatie anders. Dan is de mogelijkheid er niet om te helpen of mee te vechten. Er is bij sportwedstrijden, thrillers of quizzen wel de mogelijkheid van sterke identificatie – men kan thuis mee roepen en luidkeels op en neer springen – maar bij het zien van oorlog of natuurramp is de mogelijkheid van helpen er niet, behalve via het invullen van een acceptgiro voor de hulporganisatie.

Posttraumatic stress disorder

Mensen die een schokkende gebeurtenis meemaken – een brand, een ongeluk, een aanslag – kunnen jarenlang last hebben van posttraumatische stress disorder (PTSD), dat kan leiden tot lusteloosheid, emotionele uitbarstingen, depressies en suïcidale neigingen. Bewezen is intussen dat ook het zien via bijvoorbeeld foto's of televisie van het lijden van anderen tot PTSD kan leiden. Met name op kinderen hebben bepaalde schokkende beelden grote nadelige invloed gehad, zoals onderzoek naar de effecten van het live uit elkaar spatten van het Amerikaanse ruimteveer Challenger in 1986 en de bomaanslag door Timothy McVeigh in 1995

in Oklahoma City heeft aangetoond.³⁸ Dat de livebeelden van de aanslag op de Twin Tower, en ook de eindeloze herhaling ervan, voor zowel kinderen als volwassenen een schokkende ervaring zijn geweest, dat hoeft geen betoog. Grafische beelden hebben het vermogen traumatisch te zijn in zichzelf, de emotionele triggering verloopt associatief, buiten het directe bewustzijn om. Deze kunnen dus effect hebben ongeacht de geografische afstand van het gebeuren.

De meeste effectstudies gaan over televisie. Wat het effect is van de informatie die via andere media wordt opgedaan – krant, radio, internet, andere mensen – is veel minder bekend, tenzij het over uitbraken van paniek in menigten gaat. Volgens vele onderzoekers hebben tv-beelden de meeste invloed op het gemoed van de mens. De stelling is hierbij dat mensen die veel tv kijken depressiever zijn en angstiger dan mensen die minder kijken, én zelf meer in de buitenwereld vertoeven, zoals op het werk. Dit is ook de reden dat regeringen na een aanslag, zoals Washington na 9/11 en Londen na 7 juli 2005 de bevolking oproepen het ‘gewone leven’ zo snel mogelijk weer op te pakken. De andere reden voor dergelijke oproepen is dat op die manier het doel van de terroristen – angst verspreiden – niet zou worden bereikt.

Over de effecten van internet op de gebruiker zijn de wetenschappers verdeeld. Onderzoek naar de verwerking van 9/11 of van terreurdreigingen zou hebben aangetoond dat televisie de angst vergroot, terwijl internet de informatiehonger zou stillen met grotere rust tot gevolg.³⁹ Tegelijkertijd wordt in vele onderzoeken vastgesteld dat internet de mensen in staat stelt alleen die informatie in te winnen die de eigen standpunten bevestigt, en ook alleen met die mensen te chatten die het al met hen eens zijn, of juist de omgekeerde mening zijn toegedaan, en die dus moeten worden overtuigd of worden uitgescholden. Onderzoek naar de radicalisering van jongeren, ook de zogeheten Jihadis’s of Syriëgangers zou uitwijzen dat die radicalisering minder via radicale imams in de moskee verloopt, dan via videogames en radicale sites op internet. Internet zou dus juist open en tolerante discussie op één publiek forum verminderen.⁴⁰ De transnationale communicatie maakt het emigrantenvolk ook mogelijk om in ‘het land van aankomst’ via ‘de schotel’ vooral programma’s uit het land van herkomst te consumeren. Dit zou het zogeheten ‘lange-afstandsnationalisme’ vergroten. Internet wordt daarbij een ruimte die ‘altijd open’ is, waar 24/7 informatie en/of emoties gehaald kunnen worden of gebracht.

Al met al is er inzake de reactie van de mens op conflicten en oorlogen het meeste bekend over de effecten van tv-kijken. Er is nog maar heel weinig bekend over de effecten die het palet, of de caleidoscoop, van media met hun ‘real-time

³⁸ Maesele 2008.

³⁹ Maesele 2008.

⁴⁰ *Media, War & Conflict*, 2(3), 243-244.

informatiestromen' die nu voorradig is op de mens uitoefenen. De informatie kan meer direct worden toegediend, waardoor deze geconcentreerder wordt. Maar tegelijk wordt het geheel aan effecten diffuser.

Televisie mag dan wel een centrale kracht zijn in de politieke socialisering van de burgers, wat betreft de effecten van tv-beelden kunnen geen lineaire lijnen van oorzaak en gevolg worden getrokken. Televisie is vaak paradoxaal, zeker in tijden van conflict. Tv-nieuws moet namelijk tegelijkertijd beelden van de werkelijkheid aanleveren, als deze ook censureren. Zeker bij rampen, oorlogen en aanslagen moeten de beelden 'schoon' aangeleverd worden om door de kijkers te worden geaccepteerd. En ook de presentator van het nieuws moet stante pede een dubbelrol aannemen, die van waarschuwend alarmbel en van kalmerende stem van de autoriteit met als boodschap dat alles gewichtig, zelfs cruciaal, is wat er nu gebeurt, maar toch onder controle is.⁴¹

Bij conflicten als de Falklandoorlog en de Golfoorlog was al duidelijk geworden dat de kijkers geen 'grafische beelden' wilden zien van verkoelde lijken en dergelijke. En na de instemming en euforie met de militaire operaties in Afghanistan vanaf eind 2001 en Irak na april 2003 werd al snel duidelijk dat de burgers helemaal niet meer wilden kijken naar telkens dezelfde beelden van autobommen en zelfmoordaanslagen.⁴²

Wat in de relatie media-burger in tijden van conflict en oorlog wel duidelijk is geworden, is het grote, ja cruciale, belang van de houding die de autoriteiten aannemen in het openbaar.

5.9 De houding van de overheid in tijden van conflict en oorlog

Een van de effecten van schokkend nieuws via de media is dat mensen direct de neiging hebben samen met anderen het vervolgnieuws te volgen via de media, meestal televisie. Men schaart zich letterlijk met de naasten om de buis, zoals de boeren in de oorlogen met de Britten hun huifkarren in een kring zetten als verdedigingswal. De naasten zoeken troost bij elkaar, en willen elkaar beschermen. De tv-presentator van het onheilsnieuws wordt de ceremoniemeester van het macabere, de stem wordt plotseling gedragen en langzaam, maar ook standvastig. Het belangrijkste is niet in paniek te geraken. Dit geldt ook voor de politieke leiders.

De houding van de regering in tijden van crisis is cruciaal voor de houding die 'het volk' aanneemt. Goede overheidscommunicatie vermindert de kans op angst en depressie, of onbeteugelde woede. Als door aanslagen het sociale weefsel van de

⁴¹ Hoskin & O'Loughlin 2008.

⁴² Carruthers 2008.

samenleving wordt aangevallen, ja het fundament eronder lijkt te worden weggeslagen, dan kunnen weinig burgers zich nog permitteren niet in het nieuws geïnteresseerd te zijn. Het juiste woord van de politieke leider op het juiste moment – standvastig en kalm – wordt dan door de hele bevolking – soms door de hele wereldbevolking – gehoord en gezien. De leider kan dan ‘rise to the occasion’, ofwel tot grote hoogte stijgen, ook in de waarderingscijfers voor zijn politieke functioneren. George Bush werd in 2004 herkozen, de populariteit van de president Francois Hollande steeg na de aanslag op Charlie Hebdo in januari 2015 direct met 20%.

Hoe verschillend ondanks alle globalisering van economie en communicatie de samenlevingen in het Westen in sociaal-cultureel opzicht nog zijn, dat werd al aangetoond door de verschillende reacties op de rellen in de islamitische wereld op de publicatie in Denemarken van de zogeheten Mohammed-cartoons. Dit werd na de aanslag op het Franse satirische weekblad Charlie Hebdo eveneens duidelijk, nadat de verontwaardigde eensgezindheid en protestdemonstraties voorbij waren. In het ene land wordt de vrijheid van meningsuiting anders ingevuld en beleefd dan in het andere land.

Toch is het in het hele Westen wel duidelijk dat de samenlevingen overal kunnen worden getypeerd als een ‘therapeutische cultuur’, waarin groot belang wordt gehecht aan het emotionele leven en waarin de onthulling van de eigen gevoelens noodzakelijk wordt geacht. Waarin trouwens ook de universaliteit van pijn en conflict voor waar wordt aangenomen. Sommige auteurs spreken in dit verband van emancipatie van het gevoel ten opzichte van de ratio, anderen concluderen somber dat ‘het publiek’ een bundel is geworden van potentieel giftige emoties die door de elite moet worden beheerst en gestuurd.⁴³

De vraag of de burger van de 21^e eeuw een mondig en zelfstandig wezen is of, in tijden van crisis zeker, een hulpeloos kind dat gekalmeerd moet worden, wordt duidelijker beantwoord naarmate er meer aanslagen worden gepleegd, en we vaker de reactie van politieke leiders kunnen waarnemen. Er is dus intussen wel wat voor te zeggen dat de staat, zoals Freud al schreef, een soort vader is die we moeten vertrouwen, en die we nodig hebben als externe controlemechanisme aangezien de ‘giftige’ emoties van angst, woede en schuld anders te explosief kunnen worden geuit. In wezen, kan men dan concluderen, zijn nationale leiders daar ook voor, zeker in onze ‘therapeutische cultuur’.

43 Richards 2007.

5.10 Slot

Media kunnen bijdragen aan de escalatie van een conflict, tot zelfs het niveau van de massaslachting zoals in 1994 in Rwanda gebeurde. Media spelen, in het Westen althans, tijdens conflicten en oorlogen doorgaans een weinig kritische rol als het om de nationale eer en het 'nationale belang' gaat. Bij de beëindiging van conflicten spelen media vaak een grote en positieve rol, zij het een die dienstbaar is aan de politiek van verzoening of conflictoplossing. Is het spelelement bij het uitbreken van conflicten en oorlogen zo goed als verdwenen – oorlogen worden niet meer verklaard, maar 'missie' of 'operatie' genoemd – bij de beëindiging ervan is het ritueel nog altijd een traditie: de handdruk, de conferentie, de knieval, het gezamenlijke eten of golfen in Hawaiï-shirt enzovoorts. En tijdens de vele herdenkingen van conflicten en oorlogen uit het verleden is het intussen ondenkbaar geworden dat deze niet door de aloude massamedia live worden weergegeven.

Maar de media waren en blijven een tweesnijdend zwaard. Ze kunnen verzoenen én haat versterken, conflicten helpen voorkomen óf juist uitlokken. Het terrorisme van deze eeuw toont die dubbelheid van de hedendaagse cultuur in al zijn woestheid en genadeloze precisie aan. De religieus geïnspireerde islamitische terroristen wisten met hun aanslagen op de Twin Towers en Charlie Hebdo precies het hart van de westerse democratie en mediacultuur te raken. Bij terrorisme gaat het om angst en intimidatie en het uitlokken van ofwel concessies of nog groter geweld. In 2015 heeft 'Parijs' laten zien dat de autoriteiten, de media én de burgers in de huidige mediacultuur nog altijd zowel emotioneel als standvastig kunnen reageren op bloedige conflicten.

Literatuurlijst

- Ali, S.R. & S. Fahmy, Gatekeeping and citizen journalism: The use of social media during the recent uprisings in Iran, Egypt, and Libya, *Media, War & Conflict* 2013, 6(1), p. 55-69.
- Allan, S., *Citizen witnessing: Revisioning journalism in times of crisis*, Cambridge: Polity Press 2013.
- Anderson, B.R., *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*, London: Verso 1983.
- Awan, A., A. Hoskins & B. O'Loughlin, *Radicalisation and media: Connectivity and terrorism in the new media ecology*, London: Routledge 2011.
- Bahador, B., *The CNN effect in action: How the news media pushed the West towards war in Kosovo*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2007.
- Bekkers, V., H. Beunders, A. Edwards & R. Moody, *De virtuele lont in het kruitvat: Welke rol spelen de oude en nieuwe media in de micromobilisatie van burgers en hun strijd om politieke aandacht?*, Den Haag: Lemma 2009.
- Bell, M., *In harm's way*, London: Penguin 1996.
- Bell, M., The death of news, *Media, War & Conflict* 2008, 1(2), p. 221-231.
- Beunders, H.J.G., Oorlogsfotografie. De duistere kracht van beelden, in: E.O.G. Haitsma Mulier, L.H. Maas & J. Vogel, *Het beeld in de spiegel: Historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas*, Hilversum: Verloren 2000, p. 19-38.
- Beunders, H.J.G., Sobere aanpak vermindert angst na aanslag, *NRC Handelsblad* 12 juli 2005.
- Beunders, H.J.G., Media en terrorisme, in: E.R. Muller, U.R. Rosenthal & R. de Wijk (red.) *Terrorisme: Studies over terrorisme en terrorismebestrijding*, Deventer: Kluwer 2008, p. 373-400.
- Beunders, H.J.G. & E.R. Muller, *Politie en media: Feiten, fictie en imagopolitiek*, Den Haag: Reed Business 2009 (2e dr.).
- Beunders, H.J.G. & M. van der Weg, *Pers & politie in Amsterdam*, Amsterdam: Uitgeverij Bas Lubberhuizen 2010.

Beunders, H.J.G., M.D. Abraham, A.G. van Dijk & A.J.E. van Hoek, *Politie en publiek: Een onderzoek naar de communicatievormen tussen burgers en blauw*, Amsterdam: Reed Business 2011.

Beunders, H.J.G., *Bloedbaden zonder aftiteling: De geweldsorgieën in fictieseries*, *De Groene Amsterdammer* 18 december 2014.

Bolt, N., *The violent image: Insurgent propaganda and the new revolutionaries*, New York: Columbia University Press 2012.

Bongar, B., L.M. Brown, L. Beutler, J.N. Breckenridge & P.C. Zimbardo (eds.), *Psychology of terrorism*, New York: Oxford University Press 2006.

Boutellier, H., *De veiligheidsutopie: Hedendaags onbehagen en verlangen rond misdaad en straf*, Den Haag: Boom 2002.

Carafano, J.J., *Wiki at war: Conflict in a socially networked world*, Houston: Texas A&M University Press 2012.

Carruthers, S.L., No one's looking: The disappearing audience for war, *Media, War & Conflict* 2008, 1(1), p. 70-76.

Carruthers, S., *The media at war: Communication and conflict in the Twentieth Century*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2011 (2nd ed.).

Challan, G. & A. Blin (eds.), *The history of terrorism from antiquity to Al Qaeda*, Berkeley: University of California Press 2007.

Chermak, S.M., *Searching for a demon: The media construction of the militia movement*, Boston: Northeastern University Press 2002.

Chomsky, N. & E.S. Herman, *Manufacturing consent: The political economy of the mass media*, New York: Pantheon Books 1988.

Cloke, K., *Mediating dangerously: The frontiers of conflict resolution*, San Francisco: Jossey-Bass 2001.

Davis, M., *Buda's wagon: A brief history of the car bomb*, London/New York: Verso 2007.

Debrix, F., *Tabloid terror: War, culture and geopolitics*, London: Routledge 2007.

- Denning, D.E., *Information warfare and security*, Boston: Addison Wesley 1999.
- Donk, W. van de, B.D. Loader, P.G. Nihon & D. Rucht (red.), *Cyberprotest: New media, citizens and social movements*, London/New York: Routledge 2004.
- Duyvestein, I. & B.A. de Graaf (red.), *Terroristen en hun bestrijders vroeger en nu*, Amsterdam: Boom 2007.
- Ede, E., R. Kunelius & A. Phillips (eds.), *Transnational media events: The Mohammed cartoons and the imagined clash of civilizations*, Gothenburg: Nordicom 2008.
- Entman, R.M., *Projections of power: Framing news, public opinion and U.S. foreign policy*, Chicago: University of Chicago Press 2004.
- Ephimenco, S., Gruwelsscenario: Als aanslagen beantwoord worden met aanslagen, is de burgeroorlog bijna een feit, *Trouw* 17 januari 2015, p. 28.
- Europol, Te-Sat, *EU terrorism situation and trend report*, The Hague: European Police Office 2011.
- Frosh, P. & A. Pinchevski (ed.), *Media witnessing: Testimony in the age of mass communication*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2011.
- Gaston, E.L. (ed.), *Media and civil society in 21st-Century conflict*, New York: International Debate Education Association 2014.
- Gennep, A. van, *The rites of passage*, Chicago: University of Chicago Press 1960.
- Gilboa, E. (ed.), *Media and conflict: Framing issues. Making policy. Shaping opinions*, New York: Transnational Publishers 2002.
- Griffin, M., Media images of war, *Media, War & Conflict* 2010, 3(1), p. 7-41.
- Grimes, R.L., U. Hüsken, U. Simon & E. Venbrux (red.), *Ritual, media and conflict*, Oxford: Oxford University Press 2011.
- Hamelink, C.J., Media between warmongers and peacemakers, *Media, War & Conflict* 2008, 1(1), p. 77-83.
- Hammond, P., *Media, war and postmodernity*, London: Routledge 2007.

Hoskins, A. & B. O'Loughlin, *Television and terror: Conflicting times and the crisis of news discourse*, London: Plagrave/Macmillan 2008.

Huizinga, J., *Homo Ludens: Proeve ener bepaling van het spelelement der cultuur*, Groningen: Wolters-Noordhoff 1985.

Jones, J., *Blood that cries out form the earth: The psychology of religious terrorism*, Oxford: Oxford University Press 2008.

Knapen, B., *Burgers en hun media*, Nijmegen: KIM 2008.

Knightley, P., *The first casualty: The war correspondent as hero and myth-maker from the Crimea to Iraq*, Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press 2004.

Lum, C & L.W. Kennedy (eds.), *Evidence-based counterterrorism policy*, New York: Springer 2012.

Maesele, P.A., G. Verleye, I. Stevens & A. Speckhard, Psychosocial resilience in the face of a mediated terrorist threat, *Media, War & Conflict* 2008, 1(1), p. 50-69.

Maltby, S. & R. Keeble (eds.), *Communicating war: Memory, media and military*, Bury St Edmunds: Arima Publishing 2007.

Maltby, S., *Military media management: Negotiating the 'Frontline' in mediatized war*, London: Routledge 2012.

Matheson, D. & S. Allan, *Digital war reporting*, Cambridge: Polity Press 2009.

McCaughey, M. & M.D. Ayers (eds.), *Cyberactivism: Online activism in theory and practice*, New York/London: Routledge 2003.

McLaughlin, G., *The war correspondent*, London: Pluto Press 2002.

McQuail, D., Publication in a Free Society: The Problem of Accountability, open lecture at University of Minho, Portugal, 5 May 2005. URL: <http://revistacomsoc.pt/index.php/comsoc/article/viewFile/1220/1163>, *Media, War & Conflict* 2008.

Melissen, J., *The new public diplomacy: Soft power in international relations*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2007.

Michaliski, M. & J. Cow, *War, image and legitimacy: Viewing contemporary conflict*, London: Routledge 2007.

- Mitnick, K.D. & W.L. Simon, *The art of deception: Controlling the human element of security*, Indianapolis: Wiley Publishing 2002.
- Moeller, S.D., *Packaging terrorism: Co-opting the news for politics and profit*, Chichester: Wiley-Blackwell 2009.
- Mogensen, K., Television journalism during terror attacks, *Media, War & Conflict* 2008, 1(1), p. 31-49.
- Morrison, D.E. & H. Tumber, *Journalists at war: The dynamics of news reporting during the Falklands conflict*, London: Sage Publications 1988.
- Muller, E.R., *Terrorisme en politieke verantwoordelijkheid: Gijzelingen, aanslagen en ontvoeringen in Nederland*, Arnhem: Gouda Quint 1994.
- Nacos, B.L., *Mass-mediated terrorism: The central role of the media in terrorism and counterterrorism*, Lanham: Rowman & Littlefield Publishers 2007 (2nd ed.).
- Pamment, J., *New public diplomacy in the 21st century: A comparative study of policy and practice*, London: Routledge 2012.
- Richards, B., *Emotional governance: Politics, media and terror*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2007.
- Schirch, K., *Ritual and symbol in peacebuilding*, Bloomfield: Kumarian 2004.
- Schulzke, M., Being a terrorist: Video game simulations of the other side of the War of Terror, *Media, War & Conflict* 2013, 6(3), p. 207-220.
- Shaw, M., *Civil society and media in global crises: Representing distant violence*, London: Pinter 1996.
- Seib, P. (ed.), *Media and conflict in the Twenty-First Century*, New York: Palgrave Macmillan 2005.
- Steuter, E. & D. Wills, The vermin have struck again: Dehumanizing the enemy in post 9/11 media representations, *Media, War & Conflict* 2010, 3(2), p. 152-167.
- Taylor, P.M., *War and the media: Propaganda and persuasion in the Gulf War*, Manchester: Manchester University Press 1992.

HOOFDSTUK 5

Taylor, P.M., Can the information war on terror be won? A polemical essay, *Media, War & Conflict* 2008, 1(1), p. 118-124.

Townshend, C., *Terrorism: A very short introduction*, Oxford: Oxford University Press 2011.

Tumbler, H. & J. Palmer, *Media at war. The Iraq crisis*, London: Sage 2004.

Virilio, P., *War and cinema: The logistics of perception*, London: Verso 1989.

Virilio, P., *Desert screen: War at the speed of light*, London/New York: Continuum 2001.

Webel, C.P. and J. Johansen (eds.), *Peace and conflict studies. A reader*, London/New York: Routledge 2012.

Wilkinson, P., *Terrorism versus democracy: The liberal state response*, London: Frank Cass 2001.

Young, P. & P. Jesser, *The media and the military from the Crimea to Desert Strike*, Houndsmill/London: Macmillan 1997.